

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Навчально-науковий інститут історії і філософії

С. Д. П'янзін

ФІЛОСОФСЬКА ПРОПЕДЕВТИКА

Навчально-методичний посібник

Черкаси – 2016

УДК 101(075.8)
ББК 87.0я73-1
П 96

Рецензенти:

кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії і релігієзнавства
Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького
О. І. Астапова-Вязьміна

кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії і релігієзнавства
Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького
З. В. Шевченко

кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії
Черкаського державного технологічного університету
Т. О. Дроздова

*Рекомендовано до друку Вченою радою Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького
(протокол №5 від 5 квітня 2016 р.)*

П'янзін С. Д.

П 96 Філософська пропедевтика : навч.-метод. посіб. / С. Д. П'янзін. –
Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2016. – 108 с.
ISBN 978-966-353-419-0

Посібник містить методичну розробку вивчення курсу "Філософська пропедевтика" за кредитно-модульною системою організації навчального процесу підготовки фахівців освітнього рівня "бакалавр" у відповідності до навчальної програми.

За своєю структурою він складається з тематики лекційних і семінарських занять, завдань для самостійної роботи студентів, системи контролю якості знань і критеріїв їхнього оцінювання, переліку рекомендованої літератури та конспективного викладу лекційного матеріалу. Для студентів вищих навчальних закладів напряму підготовки 6.020301 – Філософія, які вивчають базовий курс філософії, а також і тих, хто готується до іспиту з кандидатського мінімуму.

УДК 101(075.8)
ББК 87.0я73-1

ISBN 978-966-353-419-0

© ЧНУ ім.Б.Хмельницького, 2016
© С. Д. П'янзін, 2016

ЗМІСТ

1. ВСТУП.....	4
1.1. Пояснювальна записка.....	6
1.2. Трудомісткість курсу	7
1.3. Мета та завдання навчальної дисципліни.....	7
1.4. Тематичний план лекцій.....	8
2. СТРУКТУРА І ЗМІСТ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ	11
2.1. Структура та обсяг годин змістових модулів.....	11
2.2. Теми та зміст семінарських занять.....	11
2.3. Завдання для самостійної роботи	28
3. СИСТЕМА КОНТРОЛЮ ЯКОСТІ ЗНАНЬ ТА ЇХНЄ ОЦІНЮВАННЯ.....	30
3.1. Розподіл балів і критерії оцінювання.....	30
3.2. Оцінювання знань	31
3.2.1. Оцінювання усних відповідей на теоретичні питання	31
3.2.2. Оцінювання модульної контрольної роботи	32
3.3. Питання до заліку.....	32
4. ЛІТЕРАТУРА.....	34
5. КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ	38
Лекція 1. Труднощі й особливості філософії	38
Лекція 2. Поняттєве поле онтології.....	47
Лекція 3. Онтологічна категорія руху.....	54
Лекція 4. Онтологічні категорії простору і часу.....	61
Лекція 5. Загальні закони існування і руху субстанції та їхні поняттєві поля	67
Лекція 6. Поняттєве поле гносеології	75
Лекція 7. Нероздільність онтології та гносеології.....	81
Лекція 8. Гносеологічна категорія "істина"	88
Лекція 9. Проблема свідомості в філософії.....	94
6. ГЛОСАРІЙ.....	102

1. ВСТУП

Неможливо осягнути філософію, читаючи підручники. Книги філософів, а не підручники з філософії, вчать думати, розвивати ум до розуму. Підручник – лише просте введення в серйозні проблеми, якими живе людська думка. Проте починати доводиться – парадокс – все ж з підручників і навчальних посібників.

Даний посібник має авторський характер, оскільки являє певний погляд на розуміння філософії, що, у результаті визначило і структуру навчального посібника, і відбір хрестоматійних текстів, і науково-популярної літератури як навчальної.

Із-за такого характеру навчального посібника і зроблена спроба не розповіді про філософію ззовні, а показу філософської роботи зсередини, що реалізується шляхом переключу різних філософських текстів, де авторський текст є одним з можливих їх коментарів. Такий задум багато в чому не збігається з існуючими навчальними посібниками з філософії, які тією чи іншою мірою являють собою історико-філософський переказ найбільш значущих філософських концепцій. Не применшуючи значущості їхнього підходу до викладу філософії, даний навчальний посібник доповнює його підходом, який дозволяє більш гармонійно увійти в філософію, не випускаючи з уваги історичне становлення філософії, її справжню місію.

Знання, одержувані в рамках інших навчальних предметів, необхідні для успішної соціалізації та професіоналізації студентів. Філософія ж є такою навчальною дисципліною і культурою мислення, яка, навчаючи сумніватися і мислити, дисциплінує дух і оберігає від тотальної соціальної асиміляції.

Автор не ставить за мету ні заучування, ні відтворення певних постулатів. Його завдання – реконструкція способу вирішення історично заданих проблем. При такому порядку навчання реалізуються принципи викладання "від простого до складного", "від окремого до загального" і з'єднання логічного та історичного підходів у вивченні філософії.

Розгляд філософії як низки значущих проблем зберігає можливість критичного ставлення до світу в усіх аспектах. Не

існує одного-єдиного правильного погляду, але це, в жодному разі не означає, що всі позиції рівною мірою виправдані. Великі філософи не абсолютизуються, а їхні погляди не розглядаються в якості незаперечних істин, оскільки процес реконструкції, виявляючи творчу свободу, неминуче вимагає оцінки і критичного відсіву позицій, спроможних на подальший розвиток від неспроможних, що дозволяє утримувати часовий баланс минулого, сьогодення і майбутнього. Без цього неможливе не тільки освоєння філософії, але й будь-яка діяльність взагалі.

Пропонований підхід до вивчення філософії має, щонайменше, дві очевидні переваги. *Перша* – це його *меритократичний* дух. Кожен студент принципово здатний філософствувати, коректно й адекватно формулювати філософські висловлювання. А філософія не є строго охоронюваною територією.

Не кожному дано стати великим філософом і залишити слід в історії, але кожен принципово здатний філософствувати. Тому одна з основних цілей даного підходу полягає в тому, щоб, апелюючи до концепцій великих авторів, виховувати і розвивати в собі здатність філософствувати. Чому? Тому що кожен, незалежно від своєї майбутньої професії та місця в суспільстві, потребує набуття здатності мислити вільно і судити критично, як головних ознак філософствування.

Друга перевага – відкрито заявлений *антидогматизм*. Філософія не зводиться до історії філософії, але при цьому не відкидає необхідність спільних стандартів і критеріїв філософствування. Одна з ідей викладання полягає в розумінні того, що всі філософські погляди, пов'язані з певним станом знання і, що особливо важливо, з певним рівнем і типом постановки проблем. У цьому сенсі прочитання одного автора повинно спонукати студентів не до дублювання його способу мислення, а до прагнення враховувати прочитане у власних роздумах.

Відповідно, даний навчальний посібник побудований на засадах проблемного методу викладення матеріалу, що дозволяє вивчати основні онтологічні й гносеологічні проблеми, концепції і теорії в контексті сучасних філософських процесів, а не лише в абстрактно-теоретичній формі. Пропонується ознайомлення з

ідеями класиків філософії, а також з роботами сучасних вітчизняних і зарубіжних дослідників.

Навчально-методичний посібник, представлений в якості робочої програми з курсу "Філософська пропедевтика", побудований таким чином, щоби в ньому знайшли своє відображення всі основні теми розвитку онтології і гносеології.

У навчально-методичному посібнику запропоновано авторське бачення вивчення курсу "Філософська пропедевтика" за кредитно-модульною системою організації навчального процесу.

1.1. Пояснювальна записка

Зміст курсу "Філософська пропедевтика" передбачає два розділи (лекційний і семінарський), кожний з яких і всі обидва покликані для вирішення педагогічного завдання заглиблення студентів-філософів у філософію як об'єкт вивчення й теоретичного дослідження.

Даний курс має філософсько-педагогічне забарвлення, оскільки пропедевтика – це лише навчальний вступ до філософії як найвищого теоретичного рівня науки, котра, в свою чергу, вимагає як гносеологічних, так і онтологічних знань, не кажучи вже про інші філософські дисципліни.

У процесі засвоєння курсу "Філософська пропедевтика" студенти повинні осягнути в чому полягає специфіка філософії, оволодіти її проблемним полем, розібратися в особливостях саме філософського пізнання світу, осмислити основні категорії, поняття й терміни, з одного боку, та принципи й методи пізнання, з іншого боку.

Курс націлений також на вироблення вмінь читання філософської літератури пропедевтичного спрямування, роботи зі словниками, енциклопедіями та іншою науковою літературою, філософської рефлексії та первинних навичок міркування.

Вивчення курсу здійснюється в таких формах: лекції, семінарські заняття, самостійна робота студентів. У лекційному курсі головну увагу приділено світоглядним, онтологічним і гносеологічним аспектам, дискусійним питанням, а також темам ознайомлювального характеру. Семінарські заняття розвивають

означені в лекціях проблеми й питання, виробляють уміння аналізу, закріплюють навички роботи з науковими словниками, довідниками, веб-ресурсами.

Особливе місце в навчально-методичному посібнику займає конспективний виклад лекційного матеріалу й глосарій основних філософських категорій і понять.

При вивченні курсу студенти привчаються залучати до аналізу весь необхідний історико-філософський матеріал, активно розширюючи та поглиблюючи свої знання.

Поточний контроль за засвоєнням знань здійснюється за допомогою поточного оцінювання, модульної контрольної роботи, контролем за якістю осягнення оригінальних філософських праць.

1.2. Трудомісткість курсу

Семестр	Кількість навчальних тижнів	Кількість годин на тиждень	Розподіл годин											
			Усього	Кількість кредитів	Кількість кредитів за ECTS	Аудиторні					Усього	Самостійна робота	Індивідуальна робота	
						Лекції	Практичні	Семінари	Лабораторні	Контрольні				Консультації
1	18	2	90		3	18		18		1	1		52	
Разом			90		3	18		18				36	54	

1.3. Мета та завдання навчальної дисципліни

Мета даного навчального курсу полягає в тому, щоб допомогти студентам засвоїти основоположні категорії та їхні поняттєві поля, філософські закони і принципи; сформувати філософські знання про онтологію, логіку пізнавальних процесів і тенденції розвитку філософії; оволодіти первинними навичками вирішення філософської проблематики.

Завдання:

- розширити й поглибити знання студентів про філософію;
- сформуванати вміння побудови філософського викладу;
- поглибити знання з історії вітчизняної та зарубіжної філософської думки, онтологічних і гносеологічних проблем, методики аналізу, основних положень низки філософських напрямів, концепцій, теорій тощо;
- виробити практичні навички визначення, аналізу й пошуку шляхів вирішення філософських проблем;
- відпрацювати вміння системного аналізу та вміння застосовувати діалектику до означеної проблематики.

У результаті вивчення навчальної дисципліни студент повинен **знати:**

- проблематику онтології і гносеології;
- головні онтологічні й гносеологічні категорії та поняття;
- закони й принципи філософії;
- основні положення різних філософських концепцій і теорій;

уміти:

- створювати філософський дискурс;
- володіти принципами цілісного аналізу;
- застосовувати діалектичний метод.

Методи навчання: інформаційно-репродуктивний, репродуктивний, виконавський, пошуковий; продуктивно-практичний, аналітичний.

Методи оцінювання: індивідуальне й поточне опитування, індивідуальні бесіди, виконання контрольної роботи, перевірка завдань, підсумковий залік.

1.4. Тематичний план лекцій

Тема 1. Труднощі й особливості філософії

1. Складність визначення змісту поняття філософії.
2. Наука і філософія: їхня спорідненість і відмінність.
3. Об'єкт, предмет і будова філософії.
4. Світогляд: головне світоглядне питання, основні сторони, будова, типи.
5. Зміст поняття основного питання філософії. Його сторони.

Тема 2. Поняттєве поле онтології

1. Поняття, категорія і поняттєве поле.
2. Категорії "буття" і "субстанція" в історичному розвитку.
3. Матерія як субстанція. Історичні зміни змісту категорії "матерія".
4. Характеристика основних підходів до осмислення категорії "матерія".

Тема 3. Онтологічна категорія руху

1. Зміст категорії "рух" та її поняттєве поле.
2. Розуміння руху в ідеалізмі й матеріалізмі.
3. Зміст понять "розвиток" і "становлення".
4. Діалектика, метафізика і поняття розвитку.

Тема 4. Онтологічні категорії простору і часу

1. Субстанціональне розуміння категорій простору і часу.
2. Релятивне розуміння категорій простору і часу.
3. Розуміння категорій простору і часу в діалектичному матеріалізмі. Принцип єдності буття.
4. Поняття форми й способу в матеріалізмі та ідеалізмі.

Тема 5. Загальні закони існування і руху субстанції та їхні поняттєві поля

1. Закон взаємного переходу кількості в якість та його поняттєве поле.
2. Закон єдності і боротьби протилежностей та його поняттєве поле.
3. Закон заперечення заперечення та його поняттєве поле.

Тема 6. Поняттєве поле гносеології

1. Чуттєве пізнання: відчуття, сприйняття, уявлення. Особливість наочності.
2. Раціональне пізнання: поняття, судження й умовиводи.
3. Рівні та відповідні методи пізнання.
4. Світогляд і особливості процесу пізнання.

Тема 7. Нероздільність онтології та гносеології

1. Сукупність і цілісність. Цілісність як образ і ціле як поняття.
2. Сторони цілого і його поняттєве поле.
3. Діалектика конкретного й абстрактного. Метод сходження від абстрактного до конкретного.
4. Ціле як загальне і категорія всезагального в їхній єдності.

Тема 8. Гносеологічна категорія "істина"

1. Класична концепція істини та розуміння істини як відповідності в ідеалізмі.
2. Класична концепція істини та розуміння істини як відповідності в матеріалізмі.
3. Концепція когерентності істини.
4. Критерій істини та концепції істини (прагматична, фаллібілістична, діалектико-матеріалістична).
5. Бінарні опозиції істини та її поняттєве поле.

Тема 9. Проблема свідомості в філософії

1. Проблема природи свідомості та різні підходи до її вирішення (псевдоматеріалістичний, соліпсичний, об'єктивно ідеалістичний).
2. Складність питання про походження свідомості.
3. Діалектико-матеріалістичне рішення проблеми природи й походження свідомості.

2. СТРУКТУРА І ЗМІСТ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

2.1. Структура та обсяг годин змістових модулів

ТЕМА	Кількість годин, відведених на:			
	Лекції	Семін. заняття	Лабор. заняття	Самост. роботу
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1.				
Тема 1. Труднощі й особливості філософії	2	2		10
Тема 2. Поняттєве поле онтології	2	2		7
Тема 3. Онтологічна категорія руху	2	2		5
Тема 4. Онтологічні категорії простору і часу	2	2		5
Тема 5. Загальні закони існування і руху субстанції та їхні поняттєві поля	2	2		5
Тема 6. Поняттєве поле гносеології	2	2		5
Тема 7. Нероздільність онтології та гносеології	2	2		6
Тема 8. Гносеологічна категорія "істина"	2	2		6
Тема 9. Проблема свідомості в філософії	2	2		5
Всього годин	18	18		54

2.2. Теми та зміст семінарських занять

Заняття 1. Труднощі й особливості філософії

Мета заняття. Увійти до філософії через розкриття її труднощів і особливостей. Визначити статус філософії і встановити чому її необхідно вважати частиною науки. Визначити об'єкт, предмет і будову філософії. Виявити кореляцію філософії

зі світоглядом. Осягнути головне світоглядне питання, будову і сутність світогляду. Розкрити зміст поняття "категорія". Осмислити основне питання філософії та його сторони.

План заняття

1. Контрольно-аналітичне завдання:

- а) визначте поняття "філософія" і вкажіть, у зв'язку з чим вона виникає (міфогенна й гносеогенна лінії походження філософії);
- б) розкрийте особливості філософії;
- в) чому розрізняють ідеалізм і матеріалізм та їхні форми?
- г) які існують підходи до вирішення основного питання філософії?

2. Питання до теоретичного розгляду:

- а) статус філософії;
- б) будова філософії;
- в) сутність і сторони світогляду;
- г) характеристика рівнів світогляду;
- д) філософія як вищий рівень світогляду.

3. Проблемні питання:

- а) чи можна погодитися з думкою М. Хайдеггера про те, що для оволодіння філософією, потрібно міркувати?
- б) чи можна погодитися з думкою А. М. Чанишева, що головним світоглядним питанням є питання "взаємовідносин таких основних частин світобудови, як природа і люди", а не щось інше? Наприклад, щастя людини або смисл життя;
- в) чи дійсно основним питанням філософії є питання про відношення матерії і духа, а не скажімо питання щодо приборкання сил природи? Якщо так, то чому?

4. Контрольні питання:

- а) чим філософія відрізняється від конкретних наук?
- б) що таке філософія?
- в) що є об'єктом філософії? чим він відрізняється від об'єктів конкретних наук?
- г) яка сутність монізму?
- д) яка сутність дуалізму?

- е) яка сутність плюралізму?
- є) чому філософія – це найскладніша частина науки?
- ж) що таке головне світоглядне питання?
- з) у чому полягає сутність другої сторони основного питання філософії?

Література

Ильенков Э. В. Диалектика и мировоззрение // Философия и культура. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1991.

Ильенков Э. В. Учиться мыслить // Философия и культура. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1991.

Некрасова Н. А., Некрасов С. И. Мировоззрение как объект философской рефлексии // Современные наукоемкие технологии. – 2005. – № 6.

Новая философская энциклопедия: В 4 тт. – М.: Ин-т философии РАН, 2010.

Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия? – М.: Наука, 1991.

Степин В. С. История и философия науки. – М.: Академический Проект; Трикста, 2011.

Философия: Энциклопедический словарь / Под ред. А. А. Ивина. – М.: Гардарики, 2004.

Философский словарь / Под ред. Андре Конт-Спонвиль. – М.: Палимпсест, Издательство «Этерна», 2012.

Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова. М.: Политиздат, 1991.

Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1983.

Хайдеггер М. Что это такое – философия? // Вопросы философии. – 1993. – № 8.

Энциклопедия эпистемологии и философии науки / Под ред. И. Т. Касавина. – М.: "Канон+", РООИ "Реабилитация", 2009.

Заняття 2. Поняттєве поле онтології

Мета заняття. Проаналізувати взаємовідношення поняття з поняттєвим полем. Осмислити онтологічну проблему буття. Розрізнити основні форми буття в ідеалізмі та матеріалізмі. Розкрити сутність і поняттєве поле категорії "субстанція". Виявити суперечність між її онтологічним і логічним

тлумаченням в ідеалізмі. Розкрити сутність і поняттєве поле категорії "матерія". З'ясувати головні положення основних підходів до осмислення категорії "матерія".

План заняття

1. Контрольно-аналітичне завдання:

- а) розкрийте наукове розуміння поняття "поняттєве поле";
- б) охарактеризуйте основні якості парменідівського "істинного буття";
- в) проаналізуйте аристотелівське тлумачення категорії "буття";
- г) визначте субстанціональне розуміння буття;
- д) розкрийте зміст категорії "матерія";
- е) вирізніть ідеалістичні і матеріалістичні погляди щодо форм буття.

2. Питання до теоретичного розгляду:

- а) неминучість зв'язку категорій буття, субстанції, матерії;
- б) буття як проблема і псевдопроблема.

3. Проблемні питання:

- а) чому неможливо говорити про дійсне існування небуття?
- б) чи можна погодитися з тим, що субстанція є той матеріал, з якого складаються одиничні речі?
- в) чи можна погодитися з тим, що визнання "двох субстанцій – духовної та тілесної, чревате ... безвихідним дуалізмом "душі" і "тіла"?
- г) чи можна погодитися, що лише в межах матеріалізму поняття "матерія" стало дійсною філософською категорією?

4. Контрольні питання:

- а) що таке буття?
- б) що таке небуття?
- в) що таке субстанція?
- г) що таке матерія?
- д) що таке форма буття?
- е) що таке онтологія?
- є) як виникає поняттєве поле онтології?

ж) що таке атрибут?

з) що є атрибутом матерії згідно з матеріалізмом?

Література

Доброхотов А. Л. Категория бытия в классической западноевропейской философии. – М.: Изд-во МГУ, 1986.

Ильенков Э. В. Субстанция // Философия и культура. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1991.

Новая философская энциклопедия: В 4 тт. – М.: Ин-т философии РАН, 2010.

Солодухо Н. М. Бытие и небытие как предельные основания мира // Вопросы философии. – 2001. – № 6.

Философия: Энциклопедический словарь / Под ред. А. А. Ивина. – М.: Гардарики, 2004.

Философский словарь / Под ред. Андре Конт-Спонвиль. – М.: Палимпсест, Издательство «Этерна», 2012.

Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова. М.: Политиздат, 1991.

Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1983.

Хайдеггер М. Вещь // Хрестоматия по философии / Сост. Абдуллин А.Р. – Уфа: АСТА, 2003.

Энциклопедия эпистемологии и философии науки / Под ред. И. Т. Касавина. – М.: "Канон+", РООИ "Реабилитация", 2009.

Заняття 3. Онтологічна категорія руху

Мета заняття. Виявити сутність руху як атрибута буття. Розкрити особливості зміни. Показати діалектику бінарної опозиції понять "зміна" і "спокій". Виявити причину руху, його форми і види. Проаналізувати рух як єдність протилежного і спосіб буття матерії. Розрізнити поняття розвитку й становлення. Осмислити діалектику як теорію розвитку.

План заняття

1. Контрольно-аналітичне завдання:

- а) розкрийте діалектику зміни та незмінності;
- б) проаналізуйте зміст понять розвиток і становлення.

2. Питання до теоретичного розгляду:

- а) принципи діалектики щодо розвитку;
- б) основні положення метафізики щодо розвитку;
- в) специфіка бінарної опозиції поняттю "зміна".

3. Проблемні питання:

- а) чи можна погодитися з твердженням М. Монтеня: "Весь світ – це вічні гойдалки ... Навіть стійкість – і вона є нічим іншим, як ослабленим і уповільненим гойданням"?
- б) наскільки вірною є позиція, що "все тече, все змінюється, ніщо не стоїть на місці – крім універсального становлення"?
- в) чи можна погодитися з думкою, що "суперечливість є основним або навіть єдиним джерелом усякого руху і розвитку"?
- г) чи можна погодитися з думкою О.А. Івіна, що ми всюди "стикаємося з метафізичними проблемами, всюди впираємося в те, що недоступно людському розуму"?

4. Контрольні питання:

- а) що таке зміна?
- б) що входить до змісту поняття руху?
- в) які поняття є протилежністю поняттю "зміна"?
- г) що є атрибутом буття?
- д) що таке розвиток?
- е) у чому полягає відмінність поглядів Парменіда і Геракліта щодо руху?
- є) чим розвиток відрізняється від становлення?
- ж) що в собі поєднує рух?

Література

Новая философская энциклопедия: В 4 тт. – М.: Ин-т философии РАН, 2010.

Философия: Энциклопедический словарь / Под ред. А. А. Ивина. – М.: Гардарики, 2004.

Философский словарь / Под ред. Андре Конт-Спонвиль. – М.: Палимпсест, Издательство «Этерна», 2012.

Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова. М.: Политиздат, 1991.

Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1983.

Энциклопедия эпистемологии и философии науки / Под ред. И. Т. Касавина. – М.: "Канон+", РООИ "Реабилитация", 2009.

Заняття 4. Онтологічні категорії простору і часу

Мета заняття. Осягнути філософський зміст категорій "простір" та "час". Виявити особливості субстанціального підходу. З'ясувати сутність релятивного підходу. Проаналізувати поняття "мислимий простір". Виявити об'єктивність простору й часу. Розібратись з тлумаченням відносин простору й часу з матерією і рухом в діалектичному матеріалізмі. Осмислити принцип єдності буття. Проаналізувати зміст понять "форма" і "спосіб" в матеріалізмі та ідеалізмі.

План заняття

1. Контрольно-аналітичне завдання:

- а) проаналізуйте філософський зміст категорії "простір";
- б) розкрийте зміст поняття "час";
- в) визначте сутність субстанціального та релятивного підходів.

2. Питання до теоретичного розгляду:

- а) суперечність мислимого простору;
- б) об'єктивність/суб'єктивність простору й часу;
- в) об'єктивні основи принципу єдності буття.

3. Проблемні питання:

- а) чи можна погодитися з твердженням Р. Декарта, що протяжність речовинних тіл є атрибутом матерії?
- б) чи є вірним твердження Г. Лейбніца, що час – це порядок послідовностей?
- в) чи правомірно І. Кант вважав простір лише формою чуттєвості?
- г) чи дійсно простір і час невідривні один від одного?
- д) чи дійсно буття триває не тому, що існує час, а час існує, тому що буття триває?

4. Контрольні питання:

- а) що таке субстанціональний підхід?
- б) що таке релятивний підхід?
- в) що таке чотиривимірний континуум у фізиці і хронотоп у соціальних науках?
- г) що таке мислимий простір?
- д) що таке форма?
- е) що таке спосіб?
- є) чи може існувати форма без матерії?

Література

Ахундов М. Д. Концепции пространства и времени: истоки, эволюция, перспективы. – М.: Наука, 1982.

Новая философская энциклопедия: В 4 тт. – М.: Ин-т философии РАН, 2010.

Рейхенбах Г. Философия пространства и времени. – М.: Прогресс, 1985.

Философия: Энциклопедический словарь / Под ред. А. А. Ивина. – М.: Гардарики, 2004.

Философский словарь / Под ред. Андре Конт-Спонвиль. – М.: Палимпсест, Издательство «Этерна», 2012.

Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова. М.: Политиздат, 1991.

Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1983.

Хайдеггер М. Вещь // Хрестоматия по философии / Сост. Абдуллин А. Р. – Уфа: АСТА, 2003.

Заняття 5. Загальні закони існування і руху субстанції та їхні поняттєві поля

Мета заняття. З'ясувати зміст категорій "кількість" і "якість". Проаналізувати поняттєве поле закону взаємного переходу кількості та якості. Осмислити поняттєве поле закону єдності і боротьби протилежностей. Розрізнити діалектичні та логічні протиріччя. Осягнути поняттєве поле закону заперечення заперечення. Виявити розбіжності розуміння закону заперечення заперечення в ідеалізмі та матеріалізмі.

План заняття

1. Контрольно-аналітичне завдання:

- а) з'ясуйте в чому полягає сутність закону взаємного переходу кількості та якості;
- б) дайте характеристику закону єдності і боротьби протилежностей;
- в) розкрийте зміст закону заперечення заперечення в діалектиці Г. Гегеля;
- г) розкрийте зміст закону заперечення заперечення в матеріалістичній діалектиці.

2. Питання до теоретичного розгляду:

- а) діалектичне розуміння кількості та якості;
- б) рух як єдність двох стадій: безперервності та стрибка;
- в) об'єкт як єдність стійкості та мінливості;
- г) взаємодія протилежностей як суперечність;
- д) заперечення як виявлення суперечності та її вирішення (зняття).

3. Проблемні питання:

- а) чи правильно визнавати, що ідеальне має кількісні ознаки?
- б) чи можна погодитися з думкою про переростання діалектики в синергетику?
- в) чому слід вважати, що "тотожність є в першу чергу відношення себе до себе"?
- г) чи можна погодитися з думкою Е.В. Ільєнкова: "Узята в цілому, матерія не розвивається – вона не може втратити ні на мить жодного зі своїх атрибутів, як не може набути і жодного нового атрибута".

4. Контрольні питання:

- а) що таке кількість і якість?
- б) що таке міра?
- в) що таке стрибок?
- г) що таке тотожність?
- д) що є внутрішнім джерелом руху субстанції?
- е) чим є заперечення в метафізиці?
- є) чим є заперечення в діалектиці?
- ж) що таке теза, антитеза синтез?
- з) що таке розвиток в діалектиці?

Література

Ильенков Э. В. Космология духа // Философия и культура. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1991.

Имянитов Н. С. Количество, качество и противоположности: вчера, сегодня, завтра // Философия и общество. – 2009. – № 1.

Новая философская энциклопедия: В 4 тт. – М.: Ин-т философии РАН, 2010.

Философия: Энциклопедический словарь / Под ред. А. А. Ивина. – М.: Гардарики, 2004.

Философский словарь / Под ред. Андре Конт-Спонвиль. – М.: Палимпсест, Издательство «Этерна», 2012.

Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова. М.: Политиздат, 1991.

Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1983.

Энциклопедия эпистемологии и философии науки / Под ред. И. Т. Касавина. – М.: "Канон+", РООИ "Реабилитация", 2009.

Заняття 6. Поняттєве поле гносеології

Мета заняття. Визначити зміст понять "відчуття", "сприйняття" і "уявлення". Виявити наочність як фундаментальну властивість чуттєвих образів. Осягнути форми раціонального пізнання: поняття, судження й умовиводи. Виявити специфіку буденно-практичного і науково-теоретичного щаблів пізнання та їхнього взаємозв'язку з рівнями світогляду.

План заняття

1. Контрольно-аналітичне завдання:

- а) проаналізуйте поняття "відчуття", "сприйняття" і "уявлення";
- б) розкрийте зміст поняття "чуттєвий рівень пізнання";
- в) охарактеризуйте раціональний рівень пізнання;
- д) визначте відмінність і єдність образного сприйняття і поняттєвого мислення в пізнанні світу;
- е) виявіть особливості буденно-практичного і науково-теоретичного щаблів пізнання.

2. Питання до теоретичного розгляду:

- а) наочність як фундаментальну властивість чуттєвих образів;
- б) форми раціонального пізнання;
- в) ознаки і компоненти емпіричного (досвідного) етапу пізнання;
- д) ознаки, форми і методи науково-теоретичного етапу пізнання;
- е) зв'язок рівнів і шаблів пізнання зі світоглядом.

3. Проблемні питання:

- а) чи можна погодитися з думкою, що унаочнити можна все, що завгодно?
- б) чи можна погодитися з твердженням, що із-за зростаючої інтелектуалізації чуттєвого матеріалу з'являється суперечність між чуттєвістю форми (наочність образу) та нечуттєвістю внутрішнього змісту (сутність об'єкта)?
- в) чи можна погодитися з думкою Е.В. Ільєнкова, що "не тільки мислення не може існувати без матерії ... але і матерія не може існувати без мислення"?

4. Контрольні питання:

- а) що таке відчуття?
- б) що таке сприйняття?
- в) що входить до складу уявлення?
- г) як і коли з'являється ідеальне як не-чуттєве?
- д) що таке поняття?
- е) які форми мислення утворюються на основі понять?
- є) формою якого етапу пізнання є науковий факт?
- ж) з яких компонентів складається емпіричний етап науково-теоретичного пізнання?
- з) які методи відносяться до власне теоретичних?
- и) які форми наукового пізнання є основними?
- і) яка будова наукового пізнання?
- ї) що є найвищою сходинкою науково-теоретичного пізнання?

Література

Ильин В. В. Теория познания. Введение. Общие проблемы. – М.: Либроком, 2010.

Никитин Е. П. Исторические судьбы гносеологии // Философские исследования. – 1993. – № 1.

Новая философская энциклопедия: В 4 тт. – М.: Ин-т философии РАН, 2010.

Философия: Энциклопедический словарь / Под ред. А. А. Ивина. – М.: Гардарики, 2004.

Философский словарь / Под ред. Андре Конт-Спонвиль. – М.: Палимпсест, Издательство "Этерна", 2012.

Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова. М.: Политиздат, 1991.

Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1983.

Фурманов Ю. Р. Критика метафизического разума в эволюционной теории познания // Философские науки. – 1991. – № 8.

Энциклопедия эпистемологии и философии науки / Под ред. И. Т. Касавина. – М.: "Канон+", РООИ "Реабилитация", 2009.

Заняття 7. Нероздільність онтології та гносеології

Мета заняття. Визначити зміст понять "сукупність", "цілісність" і "ціле". Розглянути поняттєве поле цілого: множина, одинина, єдність. Виявити особливості сторін цілого. З'ясувати діалектику конкретного й абстрактного в відношенні до цілого. Проаналізувати метод сходження від абстрактного до конкретного. Осягнути зміст понять "одиничне", "особливе", "загальне". Проаналізувати зміст категорії "всезагальне".

План заняття

1. Контрольно-аналітичне завдання:

- а) проаналізуйте поняття "сукупність" і "цілісність";
- б) розкрийте перехід цілісності як образу в ціле як поняття;
- в) проаналізуйте онтологічний статус єдинороздільності;
- д) виявіть особливість другої сторони цілого;
- е) охарактеризуйте парадоксальність сходження від абстрактного до конкретного;
- є) розкрийте сутність цілого як загального.

2. Питання до теоретичного розгляду:

- а) діалектика множини та однини;
- б) єдність онтологічного й гносеологічного в понятті "ціле";
- в) діалектика понять "одиничне", "особливе", "загальне".

3. Проблемні питання:

- а) наскільки правомірне твердження, що "множину неможливо мислити, виключивши уявлення про єдине, оскільки в протилежному випадку кожна її частина (елемент) не може бути розглянута як єдність, а буде дробитися до нескінченності"?
- б) чи можна погодитись з тим, що множина – це одне, а одне – множина?
- в) при якій умові можна погодитись, що "метод сходження від абстрактного до конкретного є лише той спосіб, завдяки якому мислення засвоює собі конкретне, відтворює його як духовно-конкретне. Однак це в жодному разі не є процесом виникнення самого конкретного"?
- д) чи дійсно загальне "існує не тільки в свідомості, але й в об'єктивному світі, проте тільки інакше, ніж існує окреме. І ця іншість буття загального складається зовсім не з того, що воно утворює особливий світ, який протистоїть світу окремого"?

4. Контрольні питання:

- а) що таке цілісність як образ?
- б) що таке ціле як поняття?
- в) за допомогою чого розкривається перша сторона цілого?
- д) що таке єдинороздільність множини-одного?
- е) що таке духовно-ціле?
- є) що таке конкретне й абстрактне?
- ж) в яких в двох відношеннях пізнається ціле?
- з) що таке всезагальне як категорія?
- и) яким чином існує ціле як загальне?

Література

Ильенков Э. В. О всеобщем // Философия и культура. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1991.

Новая философская энциклопедия: В 4 тт. – М.: Ин-т философии РАН, 2010.

Философия: Энциклопедический словарь / Под ред. А. А. Ивина. – М.: Гардарики, 2004.

Философский словарь / Под ред. Андре Конт-Спонвиль. – М.: Палимпсест, Издательство "Этерна", 2012.

Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова. М.: Политиздат, 1991.

Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1983.

Хайдеггер М. Вещь // Хрестоматия по философии / Сост. Абдуллин А. Р. – Уфа: АСТА, 2003.

Энциклопедия эпистемологии и философии науки / Под ред. И. Т. Касавина. – М.: "Канон+", РООИ "Реабилитация", 2009.

Заняття 8. Гносеологічна категорія "істина"

Мета заняття. Виявити основи класичної концепції істини, або концепції відповідності. Проаналізувати позиції "істина – головні питання філософії" та "істина – основне питання філософії". Показати складність визначення істини щодо її змісту (концепція когерентності). Окреслити особливості категорії "істина" в зв'язку з критерієм (прагматична концепція, фаллібілістична концепція та ін.). Визначити особливість діалектико-матеріалістичної концепції істини за критерієм. Осягнути основні бінарні опозиції істини (брехня та омана). Позначити джерела омани та головні ознаки істини.

План заняття

1. Контрольно-аналітичне завдання:

- а) визначте сутність класичної концепції істини;
- б) проаналізуйте зв'язок істини з основним питанням філософії;
- в) виявіть розбіжності між основним питанням філософії і головними питаннями філософії;
- г) охарактеризуйте концепцію когерентності;
- д) проаналізуйте зв'язок діалектико-матеріалістичної концепції істини за критерієм та класичної концепції істини за змістом.

2. Питання до теоретичного розгляду:

- а) концепції істини за критерієм;
- б) джерела омани та головні ознаки істини.

3. Проблемні питання:

- а) у чому полягає сутність концепції когерентності?
- б) чи можна погодитись зі словами Платона: "Той, хто говорить про речі у відповідності з тим, якими вони є, каже істину, той же, хто говорить про них інакше, – бреше"?
- в) що таке "відповідність" думки предмету?
- г) чи дійсно заперечення брехні є істиною?

4. Контрольні питання:

- а) що таке теорія кореспонденції?
- б) що таке істина і як вона співвідноситься з основним питанням філософії?
- в) в межах якої концепції, істина – це самоузгодженість висловлювань?
- г) що таке критерій істини?
- д) скільки нараховують концепцій істини щодо змісту?
- е) чому саме практика є критерієм істини за думкою філософів-матеріалістів?
- є) що таке опредмечення й розпредмечення?
- ж) чому брехню необхідно відрізнити від омани?
- з) що таке омана?
- и) що є джерелами омани?

Література

Ильенков Э. В. Диалектика абстрактного и конкретного // Философия и культура. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1991.

Ильенков Э. В. Проблема противоречия в логике // Философия и культура. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1991.

Новая философская энциклопедия: В 4 тт. – М.: Ин-т философии РАН, 2010.

Философия: Энциклопедический словарь / Под ред. А. А. Ивина. – М.: Гардарики, 2004.

Философский словарь / Под ред. Андре Конт-Спонвиль. – М.: Палимпсест, Издательство "Этерна", 2012.

Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова. М.: Политиздат, 1991.

Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1983.

Энциклопедия эпистемологии и философии науки / Под ред. И. Т. Касавина. – М.: "Канон+", РООИ "Реабилитация", 2009.

Заняття 9. Проблема свідомості в філософії

Мета заняття. Визначити основні підходи до вирішення проблеми свідомості. Виявити сутність і основні положення псевдоматеріалізму. Визначити основні положення тлумачення свідомості в соліпсизмі й об'єктивному ідеалізмі. Проаналізувати сутність і основні положення діалектико-матеріалістичного розуміння свідомості (теорія відображення). Ознайомитися з основними концепціями походження свідомості.

План заняття

1. Контрольно-аналітичне завдання:

- а) проінтерпретуйте зв'язки псевдоматеріалізму з природничими науками;
- б) піддайте критиці заперечення ідеальної природи свідомості в псевдоматеріалізмі;
- в) охарактеризуйте тлумачення сутності й природи свідомості в соліпсизмі й об'єктивному ідеалізмі;
- г) проаналізуйте зміст категорії відображення;
- д) охарактеризуйте види відображення;
- е) виявіть сутність активно випереджального відображення.

2. Питання до теоретичного розгляду:

- а) соціальне як основа вищого виду відображення;
- б) соціальне як межі свідомості;
- в) дихотомія чутливості й ідеальної природи свідомості в ідеалізмі;
- г) єдність чутливості й ідеальної природи свідомості в діалектичному матеріалізмі.

3. Проблемні питання:

- а) Чому К. Фохт стверджував, що "мозок виділяє думку, як печінка жовч"?
- б) Прибічники діалектичного матеріалізму доводять, що відображення – це "загальна властивість матерії, що полягає у відтворенні ознак, властивостей і відносин відображуваного об'єкта". Однак чи дійсно відображення є атрибутом матерії?

4. Контрольні питання:

- а) які існують точки зору на питання про походження свідомості?
- б) що таке подразливість?
- в) що таке чутливість?
- г) що таке психіка?
- д) що таке свідомість згідно теорії відображення?

Література

Кругликов Р. И. Отражение и время // Вопросы философии. – 1983. – № 9. – С. 20-28.

Кругликов Р. И. Принцип детерминизма и деятельность мозга. – М.: Наука, 1988. Глава V. Отражение, время и детерменизм.

Новая философская энциклопедия: В 4 тт. – М.: Ин-т философии РАН, 2010.

Маркс К., Энгельс Ф. Фейербах. Противоположность материалистического и идеалистического воззрений // Избранные произведения: В 3-х т. – М.: Политиздат, 1983. – Т. 1. – С. 4-76.

Философия: Энциклопедический словарь / Под ред. А. А. Ивина. – М.: Гардарики, 2004.

Философский словарь / Под ред. Андре Конт-Спонвиль. – М.: Палимпсест, Издательство "Этерна", 2012.

Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова. М.: Политиздат, 1991.

Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1983.

Энциклопедия эпистемологии и философии науки / Под ред. И. Т. Касавина. – М.: "Канон+", РООИ "Реабилитация", 2009.

2.3. Завдання для самостійної роботи

Мета самостійної роботи студентів

Самостійна робота студентів зорієнтована на модульно-рейтингову систему оцінювання знань, вона є базовим елементом університетської освіти, закономірним продовженням лекційної роботи викладача й студента і – головне – виявленням організованості студента, рівнем володіння матеріалом курсу.

Самостійна робота передбачає – 1) вироблення умінь опрацювання наукової та довідкової літератури; 2) вироблення навичок самостійного дослідження конкретного соціального матеріалу.

Результативність роботи оцінюється різними формами контролю, балів, передбаченими Положенням про модульно-рейтингову систему оцінювання знань студентів з дисциплін, викладання яких забезпечує кафедра філософії і релігієзнавства.

Форми організації і контролю самостійної роботи

Основною формою контролю за самостійною роботою студентів (СРС) з курсу "Пропедевтика" є виступи студентів на семінарських заняттях, здатність до філософського мислення, виявлених при різних формах контрольного оцінювання.

Від студента вимагається прочитати вказані філософські тексти, проаналізувати їх, зрозуміти основну ідею, викладені основні положення, принципи, категорії, поняття тощо та вміти їх висловити чітко й осмислено. У разі необхідності слід звертатися до словників (філософських, іншомовних слів і т.п.) та іншої довідкової літератури.

Самостійна робота є **обов'язковим** видом студентських робіт з курсу "Пропедевтика". **Форми контролю** – опитування або філософський діалог під час семінарських занять. У випадку, якщо студент з поважної причини не зміг вчасно пройти контроль, дозволяється додаткове складання матеріалу в строго відведену годину на кафедрі філософії і релігієзнавства.

Завдання для самостійної роботи студентів

1. Доброхотов А. Л. Категория бытия в классической западноевропейской философии. – М.: Изд-во МГУ, 1986.
2. Ильенков Э. В. Диалектика и мировоззрение // Философия и культура. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1991.
3. Ильенков Э. В. О всеобщем // Философия и культура. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1991.
4. Ильенков Э. В. Субстанция // Философия и культура. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1991.
5. Имянитов Н. С. Количество, качество и противоположности: вчера, сегодня, завтра // Философия и общество. – 2009. – № 1.
6. Кругликов Р. И. Принцип детерминизма и деятельность мозга. – М.: Наука, 1988.
7. Никитин Е. П. Исторические судьбы гносеологии // Философские исследования. – 1993. – № 1.
8. Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия? – М: Директ-Медиа, 2009. – Лекции I, II, III.
9. Солодухо Н. М. Бытие и небытие как предельные основания мира // Вопросы философии. – 2001. – № 6.
10. Хайдеггер М. Что это такое – философия? // Вопросы философии. – 1993. – № 8.

3. СИСТЕМА КОНТРОЛЮ ЯКОСТІ ЗНАНЬ ТА ЇХНЄ ОЦІНЮВАННЯ

Вивчення курсу "Пропедевтика" передбачає наступні види контролю:

- самоконтроль, який здійснює студент, орієнтуючись на контрольні питання до кожного змістового модулю;
- поточний контроль, який здійснюється в процесі семінарських занять (експрес-опитування, контрольньо-аналітична робота, співбесіда);
- рубіжний контроль, або модульна контрольна робота (МКР);
- підсумковий контроль (залік).

3.1. Розподіл балів і критерії оцінювання

Поточне тестування та самостійна робота									Залік
Змістовий модуль 1.									100
Т №1	Т №2	Т №3	Т №4	Т №5	Т №6	Т №7	Т №8	Т №9	
10	10	10	10	10	10	10	10	10	
Мод. к. р. № 1					10				

Шкала оцінювання знань

Рейтинговий показник	Оцінка у національній шкалі		Оцінка ECTS
90 – 100	Зараховано	5 (відмінно)	A (відмінно)
85 – 89		4 (добре)	B (добре)
75 – 84			C (добре)
68 – 74			3 (задовільно)
60 – 67		E (задовільно)	
35 – 59	Не зараховано	2 (незадовільно)	FX (незадовільно)
1 – 34		–	F (незадовільно)

3.2. Оцінювання знань

Перевірка підготовленості студентів з навчальної дисципліни передбачає виявлення: 1) рівня та обсягу теоретичних знань; 2) ступеня оволодіння пропонованими схемами, принципами й методами філософського дослідження.

Знання оцінюються за відомими критеріями: 1) відповідність змісту відповіді темі; 2) повнота та послідовність розкриття теми; 3) фактична точність, точність вживання категорій, понять, термінів; 4) обізнаність у літературі з предмету; 5) уміння висловити власну точку зору на проблему (питання), що розглядається; 6) послідовність викладу.

3.2.1. Оцінювання усних відповідей на теоретичні питання

Оцінка – 10 балів за усну відповідь на практичному занятті виставляється, якщо студент повно і послідовно розкрив тему, виявив обізнаність у літературі з предмету, переконливо й обґрунтовано висловив власну точку зору на проблему, що розглядається, проілюстрував відповідь самостійними прикладами, дотримуючись при цьому норм літературної мови.

Оцінка – 7 балів виставляється, якщо студент правильно, достатньо повно і послідовно розкрив тему, виявив обізнаність у літературі з предмету, висловив власну точку зору на проблему, що розглядається, проілюстрував вдалими прикладами, дотримуючись норм літературної мови, однак припускається наявність окремих недоліків (не більше одного порушення послідовності викладу, не більше однієї неточності фактичного характеру, не більше двох погрішностей у вживанні термінів і понять).

Оцінка – 4 бали виставляється, якщо студент виклав основні положення теми, що розглядається (не менше 50% матеріалу), загалом орієнтується в літературі з предмету, наводить приклади, однак є істотні недоліки (не більше двох порушень послідовності викладу, не більше двох неточностей фактичного характеру, не більше трьох погрішностей у вживанні термінів і понять, відсутня самостійність суджень, їх аргументованість, помилки в мовному оформленні реплік).

3.2.2. Оцінювання модульної контрольної роботи

Модульна контрольна робота (МКР) з навчальної дисципліни "Філософська пропедевтика" містить три теоретичних питання. Критерії оцінювання відповіді на теоретичне питання аналогічні усній відповіді.

Слід ураховувати, що **10 балів** виставляється за завдання, виконані повністю, правильно і без яких-небудь помилок.

7 балів ставиться при виконанні завдання не менш ніж на 75%, при цьому може бути допущено один недолік в виборі мовно-категоріальних засобів і одна неточність в оформленні.

4 бали ставиться, якщо завдання виконане не менш ніж на 50%, при цьому допущено не більше двох неточностей в оформленні і не більше двох недоліків в виборі мовних засобів.

1 бал ставиться, якщо завдання виконане менше ніж наполовину, фрагментарно і при цьому допущено багато погрешностей.

3.3. Питання до заліку

Складність визначення змісту поняття філософії.

Наука і філософія: їхня спорідненість і відмінність.

Об'єкт, предмет і будова філософії.

Світогляд: головне світоглядне питання, основні сторони, будова, типи.

Зміст поняття основного питання філософії. Його сторони.

Поняття, категорія і поняттєве поле.

Категорії "буття" і "субстанція" в історичному розвитку.

Матерія як субстанція. Історичні зміни змісту категорії "матерія".

Характеристика основних підходів до осмислення категорії "матерія".

Зміст категорії "рух" та її поняттєве поле.

Розуміння руху в ідеалізмі й матеріалізмі.

Зміст понять "розвиток" і "становлення".

Діалектика, метафізика і поняття розвитку.

Субстанціональне розуміння категорій простору і часу.

Релятивне розуміння категорій простору і часу.

Розуміння категорій простору і часу в діалектичному матеріалізмі.

Поняття форми й способу в матеріалізмі та ідеалізмі.

Закон взаємного переходу кількості і якості та його поняттєве поле.

Закон єдності і боротьби протилежностей та його поняттєве поле.

Закон заперечення заперечення та його поняттєве поле.

Чуттєве пізнання: відчуття, сприйняття, уявлення.

Особливість наочності чуттєвих образів.

Раціональне пізнання: поняття, судження й умовиводи.

Рівні та відповідні методи пізнання.

Світогляд і особливості процесу пізнання.

Сукупність і цілісність. Цілісність як образ і ціле як поняття.

Сторони цілого і його поняттєве поле.

Діалектика конкретного й абстрактного. Метод сходження від абстрактного до конкретного.

Ціле як загальне і категорія всезагального в їхній єдності.

Класична концепція істини та розуміння істини як відповідності в ідеалізмі.

Класична концепція істини та розуміння істини як відповідності в матеріалізмі.

Концепція когерентності істини.

Критерій істини та концепції істини (прагматична, фаллібілістична, діалектико-матеріалістична).

Бінарні опозиції істини та її поняттєве поле.

Проблема природи свідомості та різні підходи до її вирішення (псевдоматеріалізм, соліпсизм, об'єктивно ідеалістичний).

Складність питання про походження свідомості.

Діалектико-матеріалістичне рішення проблеми природи й походження свідомості.

4. ЛІТЕРАТУРА

- Ахундов М. Д. Концепции пространства и времени: истоки, эволюция, перспективы. – М.: Наука, 1982.
- Гільдебранд Д. Що таке філософія? – Львів: Колесо, 2008.
- Доброхотов А. Л. Категория бытия в классической западноевропейской философии. – М.: Изд-во МГУ, 1986.
- Ильенков Э. В. Диалектика абстрактного и конкретного // Философия и культура. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1991.
- Ильенков Э. В. Диалектика и мировоззрение // Философия и культура. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1991.
- Ильенков Э. В. О всеобщем // Философия и культура. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1991.
- Ильенков Э. В. Проблема противоречия в логике // Философия и культура. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1991.
- Ильенков Э. В. Субстанция // Философия и культура. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1991.
- Ильенков Э. В. Учиться мыслить // Философия и культура. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1991.
- Ильин В. В. Теория познания. Введение. Общие проблемы. – М.: Либроком, 2010.
- Имянитов Н. С. Количество, качество и противоположности: вчера, сегодня, завтра // Философия и общество. – 2009. – № 1.
- Кругликов Р. И. Отражение и время // Вопросы философии. – 1983. – № 9.
- Кругликов Р. И. Принцип детерминизма и деятельность мозга. – М.: Наука, 1988.
- Лосев А. Ф. Диалектика мифа // Философия. Мифология. Культура. – М., 1991.
- Лосев А. Ф. Типы античного мышления // Философия. Мифология. Культура. – М., 1991.
- Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – М., 1955. – Т. 3.
- Некрасова Н. А., Некрасов С. И. Мировоззрение как объект философской рефлексии // Современные наукоемкие технологии. – 2005. – № 6.

- Никитин Е. П. Исторические судьбы гносеологии // Философские исследования. – 1993. – № 1.
- Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия? – М: Директ-Медиа, 2009.
- Рейхенбах Г. Философия пространства и времени. – М.: Прогресс, 1985.
- Солодухо Н. М. Бытие и небытие как предельные основания мира // Вопросы философии. – 2001. – № 6.
- Степин В. С. История и философия науки. – М., 2011.
- Теория познания: В 4-х т. – М., 1995. – Т. 1.
- Хайдеггер М. Бытие и время. – М.: Академический Проект, 2011.
- Хайдеггер М. Вещь // Хрестоматия по философии /Сост. Абдуллин А. Р. – Уфа: АСТА, 2003.
- Хайдеггер М. Что это такое – философия? // Вопросы философии. – 1993. – № 8.

Навчально-методична література (підручники і посібники)

- Алексеев П. В., Панин А. В. Философия. – М.: Проспект, 2005.
- Андрусів Л. З. Філософія: конспект лекцій. – Івано-Франківськ: ІФНТУНГ, 2013.
- Андрущенко В. П. Вступ до філософії. Великі філософи: Навчальний посібник. – Київ-Харків.: СПДФЛ Чиженко С. Ю., ТОВ«РИФ», 2005.
- Борисов С. В. Философская пропедевтика: Теория и практика. – М., 2003.
- Вечканов В. Э., Лучков Н. А. Философия. – М.: Республика, 2013.
- Воловик В. І. Вступ до філософії. Навчальний посібник. – Запоріжжя: Просвіта, 2001.
- Вступ до філософії у конспективному викладі: Навч. посіб. для студ. та аспірантів / Авт. кол.: Г. П. Балабанова, Г. І. Волинка, В. Є. Владимиренко та ін. – К.: ІСДО, 1995.
- Вступ до філософії. Кредитно-модульний курс / За ред. Л. М. Нікітіна. – К.: ЦУЛ, 2008.
- Вступ до філософії: Історико-філософська пропедевтика: Підручник / За ред. Г. І. Волинка К.: Вища школа, 1999.
- Гусев В. Вступ до метафізики. Навчальний посібник. – К.: Либідь, 2004.

- Колесников А. С. Исторические типы философии // Ю. Н. Солонин и др. Основы современной философии. – Санкт-Петербург: Лань, 1999. – С. 20-110.
- Кохановский В. П., Золотухина Е. В. Философия для аспирантов. – Ростов н/Д: Феникс, 2003.
- Лузан А. О. Вступ до філософії. Навчальний посібник. – К.: ЦУЛ, 2013.
- Максюта М. Вступ до філософії. Навчальний посібник. – К.: Вид-во КНАУ, 2001.
- Нестеренко В. Г. Вступ до філософії: Онтологія людини. – К.: Абрис, 1995.
- Охріменко О. Г. Фундаментальні філософські проблеми. Конспективний виклад курсу лекцій для студентів негуманітарних факультетів: Навчальний посібник. – К.: Парапан, 2002.
- Починок Б. В., Починок І. Б. Вступ до філософії гуманітарних наук: Підручник. – Чернівці: Чернівецький національний ун-т 2012.
- Філософія. Природа, проблематика, класичні розділи. Навчальний посібник. – К.: Каравела, 2009.
- Фролов И. Т. Введение в философию. – М.: Республика, 2003.
- Хрестоматия по философии / Под ред. Радугина А. А. – М.: Центр, 2001.
- Хрестоматия по философии / Сост. Абдуллин А. Р. – Уфа: АСТА, 2003.

Додаткова література

- Булатов М. Філософський словник. – К.: СтілоС, 2009.
- Історія філософії. Словник / За ред. В. І. Ярошовця. – К.: Знання України, 2006.
- Новая философская энциклопедия: В 4 тт. – М.: Ин-т философии РАН, 2010.
- Философия: Энциклопедический словарь / Под ред. А. А. Ивина. – М.: Гардарики, 2004.
- Философский словарь / Под ред. Андре Конт-Спонвиль. – М.: Палимпсест, Издательство "Этерна", 2012.
- Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова. М.: Политиздат, 1991.

Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1983.

Філософський енциклопедичний словник / Під ред. В. І. Шинкарука – К.: Абрис, 2002.

Філософський словник. Людина і світ / Хамітов Н., Крилова С. – К.: КНТ, ЦУЛ, 2007.

Энциклопедия эпистемологии и философии науки / Под ред. И. Т. Касавина. – М.: "Канон+", РООИ "Реабилитация", 2009.

Веб-ресурси

<http://academic.ru/>

<http://filosof.historic.ru/>

<http://iph.ras.ru/>

<http://nbuv.gov.ua/>

<http://philosophy.spbu.ru/library>

<http://vphil.ru/>

<http://www.filosof.com.ua/>

5. КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

Лекція 1. Труднощі й особливості філософії

Запитуючи, що таке філософія, ми перебуваємо поза нею і тому не в силах дати відповідь. Найкращий спосіб зрозуміти, що таке філософія – "увійти" в філософію, влаштуватися в ній, поводитися в згоді з нею, міркувати¹. Правда, цей шлях непростий і звивистий. Тому на перших підступах до філософії рекомендується почати з читання словникових статей в різних енциклопедіях, використання навчальної літератури та ресурсів Інтернету. А студентам, які серйозно захоплюються наукою, радимо звернутися до міркувань Х. Ортеги-і Гассета "Що таке філософія?"

Саме слово "філософія" є похідним від двох давньогрецьких слів: φιλέω (phileo) – люблю і σοφία (sophia) – мудрість, тобто філософія (φιλοσοφία) – любов до мудрості, любомудріє. Зазвичай вона описується по-різному: і як форма духовної діяльності, і як форма суспільної свідомості, і як тип світогляду, і як накопичена людством сума ідей і поглядів на світ і т.д. При всіх цих визначеннях слід одразу зрозуміти й запам'ятати, що будь-яке визначення спирається на якусь ознаку чи сукупність ознак. А вибір певної ознаки залежить від багатьох чинників: історичної епохи, позиції автора, конкретної філософської школи тощо. Звідси і впливає **перша і трудність, і особливість** філософії – складність визначення змісту поняття філософії. Усі подібні визначення по своєму вірні й правильні, оскільки відбивають певну сторону існування філософії, багатоплановість її смислів, врешті-решт, історичність філософії.

При всьому різноманітті визначень філософії можна прийняти будь-яке з них. Головне, спробувати зрозуміти – чому Ви взяли саме це положення, а не інше. А це означає, що доведеться осягнути докази інших точок зору, щоб навчитися відстоювати свою позицію, пам'ятаючи при цьому, що філософія на рівні побуту – це і непотрібні, надмірні міркування, зайві мудрування.

¹ Хайдеггер М. Что это такое – философия? // Вопросы философии. – 1993. – № 8. – С. 113-123. – С. 113.

Разом із цим у перших трьох визначеннях є одна головна ознака, яка їх об'єднує – пізнання і знання як результат цього пізнання. Тут усе просто. Що пізнає філософія? Дещо забігаючи наперед, знову запам'ятаємо – філософія пізнає світ як ціле. Ціле завжди складається з чогось. Такими складовими в нашому випадку є природа, суспільство, людина і саме пізнання. Отже, узагальнено можна сказати, що **філософія – це пізнання світу як цілого**, а більш розширено – **найбільш загального та сутнісного в природі, суспільстві, людині і самому пізнанні**. А якщо говоримо про пізнання, то слід говорити і про те, що **філософія – це наука**, хоча й особлива.

Наука – це, насамперед, діяльність по знаходженню нового знання, і результат цієї діяльності: сукупність знань (переважно в поняттєвій формі), приведених в цілісну систему на основі певних принципів, и процес їхнього відтворення. Зібрання, сума розрізнених, хаотичних відомостей не є науковим знанням.

Подекуди стверджується, що філософія не зовсім наука або що вона має подвійний характер, оскільки містить в собі ненаукове знання. Розглянемо це питання більш ретельно:

1) основна мета науки – осягнення істини. Об'єктивна істина осягається переважно раціональними засобами, але, зрозуміло, не без участі живого споглядання і позараціональних засобів. Тільки філософія при цьому осягає її на максимально високому рівні, в максимальному об'ємі, максимальній глибині;

2) основне завдання науки – виявлення об'єктивних законів дійсності – природних, соціальних, самого пізнання тощо. Тільки філософія при цьому виявляє найбільш загальні, або універсальні закони;

3) наука на відміну від побутового пізнання має свою складну мову, або категоріально-поняттєвий апарат, методи, форми пізнання. Тільки філософія при цьому виконує по відношенню до окремих, або конкретних наук методологічну функцію;

4) для науки властиві планомірність, системність, логічна організованість, обґрунтованість результатів дослідження, достовірність висновків. Усе це вірно і для філософії;

5) на основі наукового знання здійснюється передбачення майбутнього задля подальшого практичного освоєння дійсності. Тільки філософія виконує це особливим, або світоглядним чином.

Коли ж говорять про те, що в філософії важлива особистісна чи життєва позиція, цінності та оцінки, то тут можна зауважити, що все це важливо і для науки в цілому. Тільки інакше, чим на рівні побуту та інакше в філософії, чим в конкретних науках.

Отже, говорити про подвійність чи, навіть, позанауковість філософії неправильно. Просто філософія в складі науки як такої займає найвищий рівень теорії. У цьому полягає **друга і трудність, і особливість** філософії.

Та чи інша побудова філософського знання прямо залежить від визначення об'єкта і предмета філософії. **Об'єктом** пізнання називається те, на що спрямована предметно-практична і пізнавальна діяльність **суб'єкта** (дослідника) і одночасно перебуває поза людиною, тобто існує незалежно від свідомості. Об'єктом може бути і суб'єкт. А в якості суб'єкта виступає окрема людина, соціальна група, суспільство та людство в цілому.

Для спрощення завдання об'єкт осягнення в свідомості вченого "розбивається" на окремі складові, тобто предмети. Таким чином, **предмет – це частина об'єкта**, його аспект, досліджуваний в якомусь конкретному випадку та існуючий лише в свідомості. Кількість предметів залежить від різних причин: конкретної історичної епохи, філософського напрямку, школи, інтелектуальної позиції мислителя і т.д. Кожен предмет задає **особливе коло питань**, яке прийнято називати філософською наукою, розділом філософії, філософською дисципліною. При цьому в конкретній філософській науці може бути сукупність окремих предметів. Отже, у філософії в цілому об'єкт лише один, а предметів багато. І це слід запам'ятати окремо.

У філософії об'єктом виступає світ в цілому, граничні основи буття й мислення, всезагальне. Відповідно відбувся історичний поділ філософського знання на основні науки зі своїми предметами:

- онтологію (вчення про буття);
- гносеологію, або епістемологію (вчення про пізнання);
- соціальну філософію (вчення про суспільство);
- антропологію (вчення про людину);
- історію філософії.

Разом з тим, в питанні, які саме конкретні науки (спеціальні дисципліни) слід вважати приналежними до філософії (і навіть на

які розділи поділяється філософія!), не існує згоди. Традиційно до них відносять логіку, етику, естетику, аксіологію, які присвячені окремим предметним областям.

Окремо необхідно сказати про відмінність між гносеологією і епістемологією. Між ними немає ніякої різниці. Спочатку була гносеологія. Однак у 19 ст. шотландський філософ Дж.Ф. Ферье ("Основи метафізики", 1854 р.) придумав синонім гносеології – "епістемологія". У вітчизняній філософії вживається переважно перше поняття, у західноєвропейській – друге². Так склалось історично. А кому від цього недобре, тому прийшло в голову створити якусь тенденцію для формування змістовної різниці між синонімами гносеологія і епістемологія. Проте, щоб не відволікатися від головного, ми не будемо на це звертати жодної уваги.

Діяльність є способом існування людства. В ній існує духовна діяльність, у якій виокремлюється наукова діяльність, а в ній, в свою чергу, виокремлюється філософія. При цьому діяльність неможлива без свідомості. Свідомість, умовно кажучи, обертається навколо відношення "людина – світ". Всередині свідомості це відношення приймає форму сприйняття та осмислення світу під назвою – **світогляд**.

Головним світоглядним питанням є питання "взаємовідносин таких основних частин світобудови, як природа і люди"³.

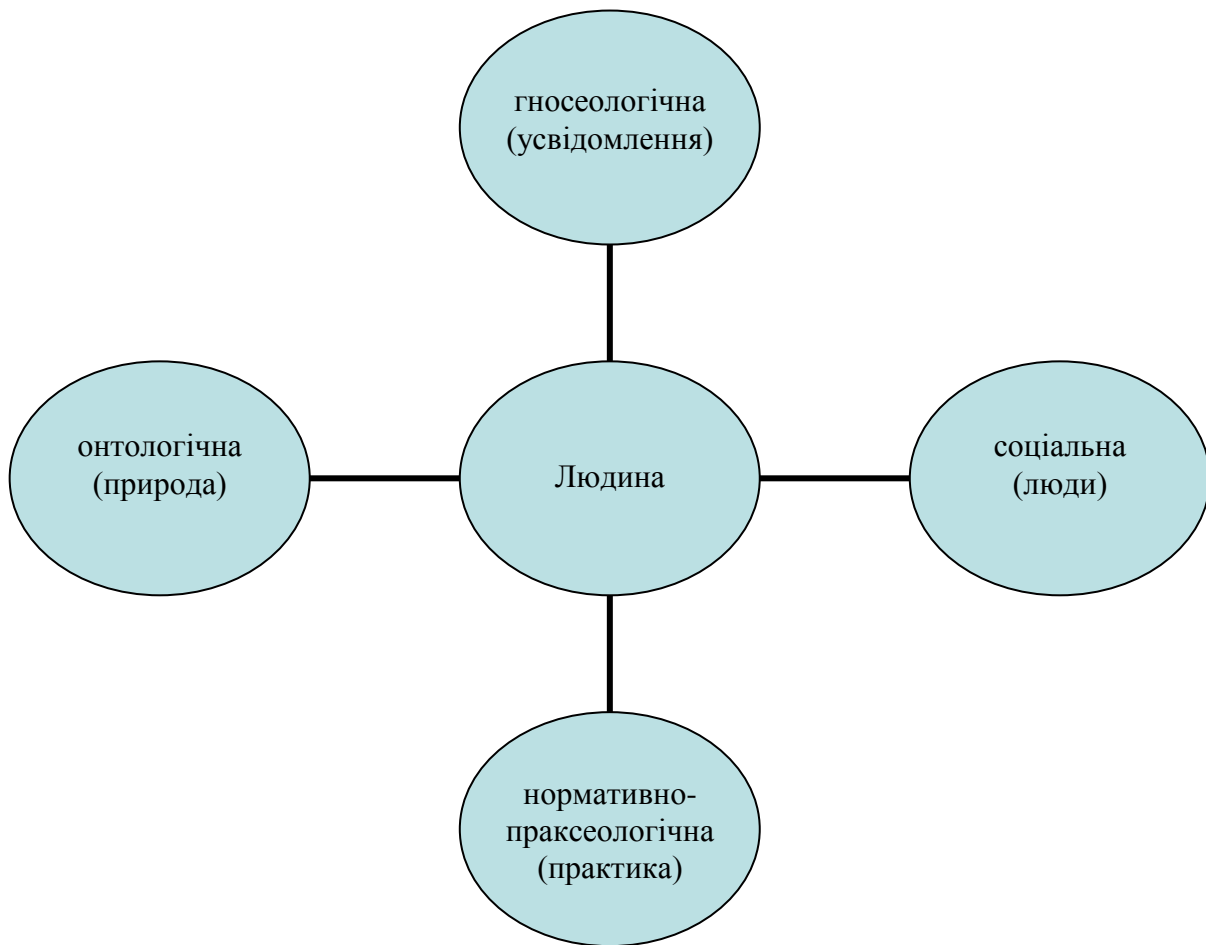
У **будові** світогляду чітко виокремлюються онтологічна (природа), соціальна (люди), гносеологічна (усвідомлення) та нормативно-праксеологічна (практика) сторони світогляду (мал. 1).

Світогляд виникає та існує не інакше, ніж: "Від інтуїтивності до теорії, від сукупності – до системи, від побуту – до філософічності"⁴. Світоглядне усвідомлення світу та місця людини в ньому розвивається від "арифметики" побуту до "вищої математики" філософії. А сам світогляд існує та еволюціонує лише у напрямі до вертикально рівневої симетрії.

² Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова. М.: Политиздат, 1991. – 559 с. – С. 543.

³ Чанышев А. Н. Курс лекций по древней и античной философии: Учебное пособие. – М.: Высшая школа, 1981. – 374 с. – С. 4.

⁴ Кудрявцев Ю. Г. Три круга Достоевского. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – 400 с. – С. 20.

Мал. 1. Сторони світогляду

Розрізняють⁵ **три рівні**: *світоуявлення* (інколи – світовідчуття, світосприйняття), *світорозуміння* та *світозлиття*. Ці рівні, у свою чергу, співвідносять з поняттями: індивід, індивідуальність, особистість та пізнавальними рівнями: чуттєвий (стихийний) і теоретичний та відповідною типологією світоглядів.

Світоуявлення – це пасивне і тому стихійне сприйняття людиною світу у формі емоцій, відчуттів, первинних реакцій; сприйняття світу таким, який він нам здається, без претензії на глибину думки. Разом з тим, світосприйняття – це передумова світорозуміння, особлива форма освоєння дійсності в системі світогляду. Саме тут починається уявлення навколишнього світу в ідеальних образах.

⁵ П'янзін С. Д. Світогляд людини: від структури до сутності // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності: Збірник наук. праць. – К.: КДЛУ, 1999. – С. 277-285.

Недолік світосприйняття – в надлишковій суб'єктивності.

Світорозуміння – особлива форма ставлення суб'єкта до об'єкта. Це пояснення світу.

Недолік – в огрубінні і найчастіше однобічній формалізації чуттєвого матеріалу.

Світозлиття – духовно-практична діяльність, спрямована на з'ясування сутності як самої людини, так і навколишнього світу, а також на розуміння взаємозв'язку усього, що відбувається в світі (явищ, відносин, подій, процесів і т.д.) особливим чином.

Тут виводять розуміння світу з нього самого, а не з голови, хоча й при її допомозі. До того ж, саме на цьому рівні свобода людини є спінозівським "діянням згідно пізнаній необхідності, в реальному, тілесному акті"⁶.

Традиційно виокремлюють **три** основних (історичних) **типи** світогляду:

- міфічний (поєднує в собі як алогічне, так і реалістичне сприйняття навколишньої дійсності), інколи буденний;
- релігійний (заснований на вірі в наявність надприродних сил, які впливають на життя людини і навколишній світ);
- науковий (відрізняється раціональністю, системністю, логікою і теоретичним оформленням).

Міфічний знаходиться на першому рівні. Наступні два типи знаходяться на другому рівні світогляду. А філософський як особливий **науковий підтип** світогляду – на третьому рівні. Із-за чого він інколи, хоча й неправомірно, називається типом, замість підтипу.

Тут особливо необхідно зауважити і запам'ятати, що наука в цілому виконує світоглядну роль (функцію), але окремі науки – ні. Однак, хоча філософія також окрема наука, проте вона виконує світоглядну роль, як і вся наука в цілому. У цьому полягає **третя і трудність, і особливість** філософії.

Науковий тип і філософський підтип світогляду відрізняються від міфологічного і релігійного тим, що:

- засновані на пізнанні (а не на вірі або вимислі);
- рефлексивні (має місце зверненість думки на саму себе);

⁶ Ильенков Э. В. Опередивший свое время // Философия и культура. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1991. – С. 102-108. – С. 107.

- логічні;
- спираються на чіткі поняття та категорії.

Вихідні теоретичні типи світогляду зберігаються протягом усієї історії як на рівні людства, так і окремої людини, але як "чисті" типи практично не зустрічаються і в реальному житті утворюють складні і суперечливі поєднання.

До складу світогляду входять такі елементи:

- емоції, почуття, переживання, воля;
- цінності, оцінки, норми, ціннісні орієнтації;
- вчинки, дії, "програма" поведінки, "стиль" поведінки;
- відчуття, сприйняття, уявлення, переконання, забобони, знання.

Світогляд виникає та існує під впливом онтологічного (природа) та соціального (люди) буття і наступної відповіді людського "я", на ці впливи (виклики і дії). Тому він є історичним процесом в окремо взятій голові, який складається з результатів найскладніших взаємодій у системах "людина – природа" і "обробки людей людьми" (К. Маркс). Він – такий стан пристосування до умов життя, де "людина розвиває у собі ті риси характеру, які спонукають її воліти діяти саме так, як їй припадає діяти" (Е. Фромм), з одного боку. І таке зрощення чуттєвої та ідеальної тканини, в якій виявляється здатність людини до самоспричинювання (самодетермінації), з другого боку.

Отже, світогляд – це особлива форма перетворення буття в думку і втілення думки в буття. А **сутність світогляду** – це чуттєво-ідеальна єдність "я" зі світом (мал. 2).

За світоглядною ознакою **четвертою і трудностю, і особливістю** філософії, її відмінністю від інших видів знання, є те, що філософи намагаються створити **світоглядно цілісну картину світу**, прагнуть до максимального узагальнення результатів пізнання.

Із цього випливає, що філософія досліджує **не світ у цілому**, тобто не світ як просту сукупність фактів і явищ, у кожного з яких своя сутність, а **світ як ціле**, тобто світ в його єдності. Тому філософія вивчає ті властивості, зв'язки і відносини світу, які мають найбільш загальний характер, або притаманні речам, явищам і процесам усіх сфер дійсності – природі, суспільстві і свідомості.

Мал. 2. Структура світогляду

Для вираження цих загальних властивостей, зв'язків і відносин, філософії потрібні особливі поняття, які називаються категоріями. **Категорія** – це філософське поняття, яке фіксує істотну властивість, зв'язок, відношення, притаманне явищам всіх сфер дійсності (буття, рух, час, простір, кількість, якість, протилежність і т.д.).

Категорії складають основу мови філософії і визначають **п'яту і трудність, і особливість** філософського мислення, яка полягає в тому, що виключно філософія розкриває загальні закономірності й категорії.

Більш за все філософія визначає характер і загальну спрямованість світогляду при вирішенні **основного питання**

філософії, або питання про відношення матерії і духа, а в гносеологічному плані матеріального та ідеального. Це питання має три сторони:

1-а сторона основного питання філософії – **що є первинним: перше чи друге?**

Бути первинним – це бути основою для існування іншого, причинно передувати іншому, визначати його і бути головним змістом світу. Вирішується перша сторона питання **трьома підходами:**

1. Моністичний підхід. Моністичний підхід кладе в основу світу одне з двох начал (або матерію, або дух) і містить у собі два напрями: **матеріалізм** або **ідеалізм.**

В ідеалізмі первинним виступає дух, а вторинним – підпорядкована духу матерія. У матеріалізмі – навпаки.

Ідеалізм має дві форми:

- суб'єктивний ідеалізм, де первинним виступає свідомість суб'єкта, яка формує для людини її світ. Іншими словами, стверджує залежність зовнішнього світу, його властивостей і відносин від свідомості людини;
- об'єктивний ідеалізм, де первинним виступає ідеальне начало (Дух, Абсолют, Ідея і т.п.), що існує незалежно як від матеріального світу, так і від людини.

У матеріалізмі первинним виступає матерія, а вторинним – свідомість, яка є похідною від матерії. Матеріалізм шукає пояснення світу з самого себе без зовнішніх щодо матерії чинників.

Матеріалізм має основні три форми:

- натурфілософський (інколи – наївний) матеріалізм;
- метафізичний ((інколи – механістичний) матеріалізм;
- діалектичний та історичний матеріалізм.

Інколи вирізняють також антропологічний матеріалізм (представлений в основному у філософській концепції німецького філософа 19 ст. Л. Фейєрбаха), вульгарний матеріалізм та інше.

2. Дуалістичний підхід – рівнозначно кладе в основу світу обидва начала: і матерію, і дух.

3. Плюралістичний підхід – визнає множину різних рівноправних, незалежних і незвідних одне до одного начал буття, та які не утворюють абсолютної єдності.

При цьому всі ці підходи мають різновиди (варіації). Наприклад, в ідеалізмі є ірраціоналізм, соліпсизм та інше. У матеріалізмі – вульгарний матеріалізм. У дуалізмі – епістемологічний, етичний тощо. У плюралізмі – монадологія, персоналізм та інше.

2-а сторона основного питання філософії – **питання про пізнаваність світу.**

Це питання вирішується двома протилежними типами концепцій, одні з яких допускають пізнаваність світу, а інші – або ставлять під сумнів (скептицизм), або не допускають взагалі (агностицизм). Як різновид останнього можна вважати гносеологічний плюралізм, який заперечує існування об'єктивної істини.

3-я сторона основного питання філософії – **питання що саме вважати матеріальним, а що ідеальним.** Утім відповідь на це питання буде розкриватися в наступних лекціях.

Лекція 2. Поняттєве поле онтології

У даній темі все легко і просто. Візьмемо для початку такий приклад. Якщо ми почнемо мислити про слово "бачити", то помітимо, що бачення завжди є баченням чогось – неважливо, речовинного чи ні. Те, що ми бачимо, з'являється на певному фоні, на фоні сукупності якихось речей. А коли ми бачимо щось на певному фоні, то дивимося на це щось з певної позиції. І тоді виявляється, що слово "бачити" вказує на щось поза людиною. Причому тут одне слово зв'язано з іншими словами: фон, речі, бачення, щось, сукупність, позиція. Усе це разом виявляє певні зв'язки між речами поза нами й одночасно між словами. Далі ми виявляємо істотні властивості, відношення предметів і явищ цікавим шляхом. Ми подумки відсікаємо неістотне, неважливе в даному випадку і приходимо до не просто спільного, а **загального** для певного кола речей, явищ чи процесів, тобто приходимо до **поняття**. У нашому прикладі – це поняття "філософське бачення". І тут треба окремо запам'ятати, що як одне слово не існує саме по собі, так і одне поняття існує поряд з іншими поняттями, причому лише в межах одного поняттєвого

поля зі своїми зв'язками і відносинами. Саме тоді поняття стає **формою** мислення. Однак дійти до справжнього, чистого, адекватного поняття – справа не проста. При цьому треба запам'ятати, що поняття не існує саме по собі, а лише в системі щільно й складно підпорядкованих понять.

Отже, **поняттєве поле** – це система взаємопов'язаних понять. Воно існує або в межах конкретної науки (в широкому смислі), або організовано для прояснення певної категорії чи вирішення певної проблеми (у вузькому смислі).

В історії філософії зі світоглядною необхідністю першими питаннями були питання про те, що є очевидним. А саме – навколишній світ, предмети, явища і т.д. існують. Світ є. **Головним** тут є **існування** саме по собі. Однак, що є причиною саме такого існування, а не іншого (дійсність і можливість)? Яка основа, або чим є начало суцього (архе, або субстанція, або сутність)? Ці та інші питання привели, врешті-решт, до поняття "**буття**", що стало **центральним поняттям певного поняттєвого поля**, яке назвали – **онтологія**. Згодом це поняття в силу своєї граничності й універсальності стало категорією. А більш детально про змістове наповнення цієї категорії ми будемо дізнаватись із історії філософії.

Отже, **буття** – це онтологічна категорія, що виражає собою все, що об'єктивно існує в світі поза свідомістю людини і взагалі ніяк не залежить ні від свідомості, ні взагалі від людини. А оскільки філософське розуміння буття прямо співвідноситься зі свідомістю, постільки те чи інше розуміння цього відношення визначає і відповідне рішення основного питання філософії.

Винахід і перша розробка поняття Буття приписується давньогрецькому філософу Парменіду, хоча, по суті, проблему буття так чи інакше вирішували всі філософи-досократики. Внаслідок цього, **поняттєве поле розширюється** поняттями буття "по істині" та "за думкою" (докса, гадка), розрізняючи перше як об'єктивне, справжнє, ідеальне, не-чуттєве та друге як удаване, помилкове, створене свідомістю та психікою людини.

Парменід виокремив кілька основних якостей, якими має володіти істинне буття:

1. **Вічність**. Істинне буття повинно існувати завжди, без початку і без кінця, адже воно не може десь існувати, а десь не

існувати. Інакше буття може **виникати** і **зникати**. А чи може буття зникати?

Припустимо, що воно може зникати, а тоді необхідно припустити, що буття зникає кудись, тобто в небуття. Але небуття немає, і не може бути, тому що небуття – це хибне, оманливе поняття, це абсолютне ніщо. Отже, істинному буттю нікуди зникати, воно не зможе ніколи зникнути, і повинне існувати вічно.

Крім того, істинне буття не може виникати. Адже, якщо воно може виникати, то воно також виникає звідкись, де його немає, тобто знову з небуття, яке відсутнє.

Буття, яке може виникати, повинно виникати тільки з якогось іншого буття. Однак, якщо одне буття взагалі виникає з іншого буття, то воно, по-перше, не є буттям як таким, буттям в цілому. А по-друге, воно не істинне, оскільки істинним завжди буде те буття, яке є причиною існування і можливістю виникнення для чогось іншого щодо себе.

Отже, істинне буття ніколи не виникало, оскільки крім нього самого ніхто і ніщо не могли би дати йому можливість існування.

Робимо висновок, що, якщо справжнє буття ніколи не виникало і ніколи не зникне, то воно існувало, є і буде існувати вічно.

2. **Єдність**. Істинне буття єдине, оскільки все, що не є буття – це абсолютне **ніщо**. Третього не дано. Однак небуття немає. Отже, вся множинність Буття, всі його відмінності уявні, і немає нічого, крім нього самого, єдиного в самому в собі і тотожного самому собі.

3. **Непорушність**. Істинне буття нерухоме, оскільки для його руху потрібно ще щось, в чому б воно рухалось. Потрібна якась порожнеча для його руху, а порожнечі не буває.

Розглянемо що ж таке порожнеча?

– якщо порожнеча – це небуття, то вона є ніщо, і тоді порожнечі немає, і не може бути, а істинному буттю ні в чому рухатися.

– якщо ж порожнеча – це якась інше буття, а "іншого буття" не буває, адже буття єдине, то порожнечі знову немає і буттю знову ні в чому рухатися.

4. **Незмінність**. Істинне буття незмінне, оскільки воно не може переходити ні в який стан інший собі, крім як у небуття. А якщо переходи між істинним буттям і небуттям неможливі, то буття незмінне.

5. Неподільність, безперервність, однорідність. Буття неподільне, оскільки є тільки одне єдине Буття і його неможливо розділити на два і більше різних буття. А якщо буття неподільне, то, відповідно, безперервне. До того ж, якщо буття неподільне, безперервне, незмінне і єдине, то воно тотожне собі в кожній своїй частині, тобто є однорідним.

6. Досконалість. Оскільки істинне буття, яке не має причини свого виникнення, постільки таке буття абсолютно самодостатнє, існує в абсолютному спокої, абсолютно завершене у своїй якості, а отже досконале.

На прикладі міркувань Парменіда видно, як для пояснення одного поняття з необхідністю виникає система понять, або конкретне поняттєве поле. У даному випадку – поняттєве поле онтології.

Звісно, що філософи Античності і Середньовіччя могли помітити щось додаткове і відповідно вводили до цього поняттєвого поля і нові поняття, і додаткове тлумачення вже відомих понять. Так, буття – це:

1. **Логос** як таке **розумне всезагальне**, що безперервно постає, виникає, переходить з одного стану в інший (Геракліт).

2. **Числові співвідношення** як незмінна і вічна основа єдності світу (піфагорійці).

3. Незмінні, неподільні, однорідні **стихії** (античні натурфілософи).

4. Вічні, незмінні, неподільні й однорідні **атоми** (Демокрит).

5. Вічні, незмінні, єдині і досконалі **ідеї** (Платон).

6. **Сутність (субстанція)**, яка піддається розумінню при допомозі дев'яти додаткових висловлювань, або категорій (Аристотель).

При цьому слід запам'ятати, що саме Аристотель остаточно надає поняттю "буття" **статус** онтологічної категорії, додатково розширивши поняттєве поле онтології. Завдяки цій категоризації проблема субстанції і відповідного пояснення буття тією чи іншою мірою пронизає наступні століття впритул до високого сьогодення. Отже, **другою** найважливішою онтологічною **категорією** філософії є **субстанція**.

"Спочатку субстанція розумілася ... як ... той ... матеріал, з якого складаються ... одиничні речі; середньовічне мислення

допускало тому безліч ... субстанцій, незмінних і не перетворюваних одне в одне начал ... Філософія, яка приписувала активну роль "формі", врешті-решт перетворює поняття субстанції в один з титулів бога, який тлумачиться як форма всіх форм ... Звідси виникає розрізнення двох субстанцій – духовної та тілесної, чревате ... безвихідним дуалізмом "душі" і "тіла" ... спроби зняти дуалізм ... робляться протягом усього середньовіччя ... від Фоми Аквінського, який тлумачить "тілесну субстанцію" як несамоствійне начало і тим ... заперечує за нею визначення субстанції, і кінчаючи Дунсом Скоттом, який схилився до тлумачення матерії як загальної субстанції всіх речей і навіть до гіпотези про здатність цієї матерії мислити"⁷.

У філософії Нового часу вона як онтологічна категорія набуває, з одного боку, філігранної витонченості визначення (Р. Декарт і Б. Спіноза): те, що у власному існуванні не потребує нічого, крім самого себе. Причому Спіноза майстерно моністично і матеріалістично долає цю проблему. А з іншого боку, вона заперечується "як гадана, але невідома підпора тих якостей, які ми знаходимо існуючими", і тому "немає ясної ідеї субстанції взагалі"⁸ (Дж. Локк); відкидається Дж. Берклі, Д. Юмом та іншими.

І. Кант переводить її у розряд логічних категорій, тлумачачи її, проте, чисто суб'єктивно, як умову можливості досвіду. Відповідно до такого тлумачення субстанції, буття – це загальнозначущий спосіб зв'язку наших понять і суджень.

Після І. Канта категорія буття починає розроблятися не як онтологічна категорія для позначення позаположного людині, існуючого об'єктивно, а як елемент гносеології, неподільно пов'язаний з проблемами свідомості, мисленням, актами самосвідомості, процесами пізнання, розумово-психічною діяльністю "Я", свідомості суб'єкта і т.д.

Після цього в ідеалістичній філософії починається поступова відмова від субстанційного розуміння категорії буття. Наприклад, у 20 ст. у "неопозитивізмі" радикальна критика колишньої онтології і її субстанціалізма переростає в

⁷ Ильенков Э. В. Субстанция // Философия и культура. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1991. – С. 339-345. – С. 339.

⁸ Там само, С. 340.

заперечення самої проблеми буття, тлумачиться як ... псевдопроблема"⁹. Разом з тим є цікава концепція "шарів буття" М. Гартмана, де категорія буття зберігається як онтологічна категорія.

Онтологічний підхід до категорії буття в цілому та його субстанційне розуміння, зокрема, зберіг переважно сучасний матеріалізм, у межах якого, з одного боку, субстанція осмислюється як матерія у всіх її формах і проявах, а, з іншого боку, буття не зводиться "до предметно-речовинного світу, виокремлюючи різні рівні буття"¹⁰.

У прямому зв'язку з таким положенням у сучасній філософії з позиції **матеріалізму** вважається, що основними формами буття є:

- матеріальне буття – існування матеріальних тіл і явищ навколишнього світу;
- ідеальне буття – існування ідеального як самостійної реальності у вигляді індивідуалізованого духовного буття і об'єктивованого (позаіндивідуального) духовного буття;
- людське буття – існування людини як єдності матеріального й духовного (ідеального), її існування в матеріальному світі;
- соціальне буття, яке складається з життя людини в суспільстві та існування самого суспільства.

А з позиції **ідеалізму** додаються;

- ноуменальне буття (ноумен – річ сама по собі) – буття, яке реально існує незалежно від свідомості того, хто спостерігає його;
- феноменальне буття (феномен – явище, дане нам в досвіді, чуттєвому пізнанні) – уявне буття, тобто буття, яким його бачить суб'єкт, що пізнає.

Правда, практика доводить, що, як правило, ноуменальне й феноменальне буття збігаються.

Щодо **небуття** як форми буття необхідно запам'ятати, що це, по суті, можливість, потенція, рідше – пам'ять, історія, проте жодним чином не форма дійсного буття.

Третьою найважливішою онтологічною **категорією** філософії є **матерія**. Матерія (лат. *materia* – речовина) як поняття пройшло

⁹ Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – 840 с. – С. 70.

¹⁰ Там само, С. 69.

довгий історичний шлях до набуття дійсного положення онтологічної категорії. Спочатку поняттям матерії позначали те, з чого щось складається, з чого річ виникає або створюється, тобто вона була субстратом всього того, що чуттєво сприймається людиною. Відповідними характеристиками матерії були *протяжність, місце в просторі, маса, вага, рух, інерція, опір, непроникність, притягання й відштовхування*. Згодом (особливо в ідеалізмі) матерія стала розумітися і як "зовнішня причина чуттєвого досвіду", і як "те, що складає "даний у відчуттях світ"¹¹.

І вже в межах **матеріалізму** вона стала дійсною онтологічною категорією "для позначення об'єктивної реальності, яка дана людині у відчуттях її, яка копіюється, фотографується, відображається нашими відчуттями, існуючи незалежно від них"¹². Тут найголовніше зрозуміти й запам'ятати, що матерія, хоча і має різні значення, проте – це, насамперед, категорія. А будь-яка категорія завжди позначає що-небудь, але не є цим "що-небудь".

На сьогодні до поняттєвого поля матерії відносять: рівні матерії (нежива природа, жива природа, суспільство), які у свою чергу підрозділяються на власні підрівні.

У матеріалізмі обґрунтовується, що головними **властивостями** матерії є:

- наявність руху;
- самоорганізація;
- розміщення в просторі та часі;
- здатність до відображення.

Окремо необхідно зазначити, що тільки в сучасному матеріалізмі рух вважається невід'ємною **властивістю** (атрибутом) матерії. Особливий вид відображення – біологічний, який включає в себе стадії: подразливості, чутливості, психічного відображення. Вищий вид відображення – свідомість. Згідно з матеріалізмом **свідомість** – це **здатність високоорганізованої матерії відображати матерію**.

У філософії також існує кілька основних **підходів** до осмислення категорії "матерія":

¹¹ Философия: Энциклопедический словарь / Под ред. А.А. Ивина. – М.: Гардарики, 2004. – 1072 с. // http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/687/МАТЕРИЯ

¹² Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – 840 с. – С. 354.

- 1) **матеріалістичний** – матерія є основою, субстанцією буття, а все інші буттєві форми – породження матерії, оскільки вона первинна;
- 2) **об'єктивно-ідеалістичний** – матерія об'єктивно існує як породження (об'єктивація) первинного ідеального (абсолютного) духу;
- 3) **суб'єктивно-ідеалістичний** – матерії як самостійної реальності не існує взагалі. Вона лише продукт (феномен, або явище) суб'єктивного духу;
- 4) **позитивістський** – поняття "матерія" помилкове, оскільки його не можна довести і повністю вивчити на основі чуттєвого досвіду.

Отже, поняттєве поле онтології утворюється щонайменше поняттями буття, матерія, субстанція (сутність), загальне (всезагальне), форма, структура, реальність, дійсність, характеристика (властивості, риси, ознаки), атрибут, явище, зв'язок, відносини. При цьому кожне окреме поняття утворює власне поняттєве поле або просто всередині загального поля онтології, або поряд з іншими полями, перетинаючись з ними й утворюючи, таким чином, загальне поле категорії "буття", яка, перетинаючись з іншими полями, створює знову ж таки загальне поле онтології. До того ж деякі поняття можуть набувати статусу категорії чи, навпаки, втрачати його.

Лекція 3. Онтологічна категорія руху

Дана тема нескладна, оскільки за допомогою попередньо пройденого поняття "поняттєве поле" можна доволі просто осмислити **четверту** найважливішу **категорію** онтології – **рух**.

Рух у філософії – це будь-яка зміна взагалі.

Зміна – це перетворення одного в інше, перехід з одного стану в інший. Зміна визначається обсягом і напрямом, тривалістю і швидкістю.

До складу цього поняття входять:

- 1) процеси і результати взаємодій будь-якого роду (інформаційні, хімічні, фізичні, біологічні, соціальні та ін.);
- 2) зміна станів (фізичних, хімічних, біологічних, структурних, соціальних та ін.);

- 3) переходи з одного стану в інший (якісні, кількісні, агрегатні, енергетичні, соціальні та ін.).
- 4) зміна положення тіла в просторі (механічне переміщення, обертання, квантово-механічне переміщення).
- 5) виникнення або зникнення явищ, процесів і речей;
- б) переміни у формі;
- 7) зміна розміру (збільшення, зменшення обсягу, лінійних розмірів чи пропорцій).
- 8) системні зміни (зміна циклів, а також пріоритетів, напрямків, порядку, хронології і т.д. групових або парних взаємодій).

Бінарною опозицією (протилежністю) поняттю "зміна" виступають поняття спокою, константності, незмінності. Щодо поняття "незмінності" необхідно зауважити, що деякі філософські школи намагалися углядіти за зміною нерухоме буття, істинне буття, незмінний світ ідей тощо, але в реальності незмінність виявляється повільною зміною. Так звана незмінність **корелює** (має взаємний зв'язок, співвідношення) з поняттями тривалості й швидкості.

Ось як пояснює цю опозицію французький філософ Андре Конт-Спонвіль: "Усе проходить, ніщо не залишається незмінним", – сказав Геракліт (фрагмент А6), і це означає, що все змінюється (panta rhei: все тече) і ніщо не є постійним ... те, що змінюється, і є тим, що залишається незмінним. Промовляючи слово "зміна", ми ... маємо на увазі послідовність ... двох різних станів одного і того ж об'єкта – але з цього випливає, що сам об'єкт продовжує існувати. Якщо ж він повністю зникне, то змінюватися буде вже не він (адже його більше не існує), а його елементи або світ (які продовжують існувати). Таким чином, зміна передбачає ... тривалість і підтримку в бутті того, що змінюється ... І якщо все в світі змінюється, значить, світ продовжує існувати. Слава Парменіду.

Отже, щоб змінюватися, необхідно продовжуватися. Однак вірно і зворотне: щоб продовжуватися, необхідно змінюватися. У вічно мінливому світі незмінність неможлива або смертельна ... Слава Геракліту: все тече, все змінюється, ніщо не стоїть на місці – крім універсального становлення.

Ми тим легше помічаємо зміни, чим вони масштабніші й стрімкіші. Але навіть найповільніша або найдрібніша зміна не

перестає бути зміною. Чудово сказав Монтьєн: "Весь світ – це вічні гойдалки ... Навіть усталеність – і вона не що інше, як ослаблене і уповільнене гойдання" ("Досліди", книга III, глава 2). Таким чином, зміна є законом буття (в силу чого буття становить єдине ціле зі становленням), і, може бути, це єдина незмінна в світі річ. Все змінюється – це вічна істина"¹³.

Таким чином, якщо зміна є всезагальною, або універсальною якістю буття, то і **рух** – це всезагальна якість буття. У такому розумінні рух є сутнісною, невід’ємною ознакою усього (на відміну від минутих, випадкових його станів), тобто **атрибутом**.

При цьому **рух поєднує**:

- 1) мінливість й усталеність поточного стану об’єкта, системи, явища тощо;
- 2) безперервність потоку змін і переривчастість якісних станів чого-небудь у цьому потоці;
- 3) абсолютне в якості світового руху й відносне в якості умовних станів спокою в його складі.

Отже, **рух є єдністю протилежного**.

Рух визначає буття, а тому питання про джерело руху принципове для філософії. Однак вирішується воно двояко:

- 1) рух виникає від внутрішньої здатності речей і явищ до мінливості (матеріалізм);
- 2) рух залежить від зовнішньої для речей і явищ причини (ідеалізм).

У матеріалізмі логічно аргументується положення, що **причиною** руху є внутрішня **суперечливість** самої матерії як **субстанції**, а отже й буття. Відповідно, ця теза знімає питання про саму можливість початку руху та виникнення світу в часі. Адже, якщо ця теза істинна, то не тільки матерія немислима поза рухом, але й сам рух немислимий без матерії. Відповідно, якщо не існує ніяких інших причин руху матерії, то рухлива матерія існувала завжди. А тоді **рух – це спосіб існування матерії**.

Ідеалістична філософія в межах метафізики заперечує внутрішню здатність матерії до руху та пропонує найрізноманітніші джерела руху, починаючи від Логосу і першодвигуна, і закінчуючи Богом або Абсолютним Духом. При

¹³ Философский словарь / Под ред. Андре Конт-Спонвиль. – М.: Палимпсест, Издательство «Этерна», 2012. – 218 с. // http://philosophy_sponville.academic.ru/723/Изменение

цьому в деяких її системах допускається початок руху в світі й, відповідно, допускається виникнення світу в часі, тобто приймається версія створення світу.

Разом з тим в ідеалізмі на основі діалектики також аргументується позиція, що рух є способом існування, але Духа, а не матерії. Однак більш детально це буде показано в п'ятій лекції на прикладі філософії Г. Гегеля.

З рухом якісно пов'язані поняття "розвиток" і "становлення".

Розвиток – це "необоротна, спрямована, закономірна зміна матеріальних та ідеальних об'єктів. Тільки одночасна наявність усіх трьох вказаних властивостей виокремлює процеси розвитку серед інших змін ... В результаті розвитку виникає новий якісний стан ... який виступає як зміна ... складу або структури ... Здатність до розвитку складає одну із загальних властивостей матерії і свідомості"¹⁴.

Головне запам'ятати, що розвиток, це єдина в часі лінія (поступальність) накопичення необхідних, а не випадкових змін (закономірність) для формування стабільного, а не тимчасового (незворотність) якісно нових речей, явищ, систем і т.д. (спрямованість).

За **швидкістю** розвиток буває:

- еволюційний – поступове й тривале накопичення змін в попередньому стані;
- революційний – швидка, різка, вибухова зміна попереднього стану новим.

За **напрямом** розвиток розрізняють:

- прогресивний, або висхідний – від простого до складного, від менш організованого до більш організованого, від менш досконалого до більш досконалого;
- регресивний, або низхідний – в напрямку, протилежному прогресу.

Становлення – "процес формування будь-якого матеріального чи ідеального об'єкта. Усяке становлення припускає перехід можливості в дійсність в процесі розвитку"¹⁵.

¹⁴ Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – 840 с. – С. 561.

¹⁵ Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – 840 с. – С. 652.

Це поняття виявляє таку сторону руху, як **невпинність, динамічність, процесуальність** змін, що охоплюють увесь світ. У становленні світ постійно є чимось, чим він не є зараз, але при цьому залишається тим же самим, що був завжди.

В **ідеалістичній** філософії становлення є також єдністю буття й небуття, адже буття існує в стані свого постійного переходу в небуття, коли буття в кожному нову мить стає іншим, залишаючись буттям, але його попередній стан зникає, тобто переходить у небуття. Тут треба зауважити, що небуття не буває, як це було доведено завдяки Парменіду в другій темі. Саме по собі буття нікуди і ні в яке небуття не переходить і не може переходити. Зникають тільки певні характеристики всередині буття, тобто переходять у небуття. І це необхідно просто запам'ятати.

Згідно з **матеріалізмом** рух здійснюється на різних **рівнях**:

- механічний рух;
- фізичний рух;
- хімічний рух;
- біологічний рух;
- суспільний рух.

І, відповідно, **види** руху:

- 1) механічного руху: обертальний, криволінійний, прискорений, поступальний, циклічний, хаотичний, коливальний і т.п.;
- 2) фізичного руху: теплота, електромагнетизм, гравітація, польові феномени, рух світла, перебудова електронних оболонок атомного ядра, інерція, фазові переходи і т.д.;
- 3) хімічного руху: всі неорганічні й органічні реакції, полімеризація, фізико-хімічні процеси та ін.
- 4) біологічного руху: обмін речовин, рух крові, дихання, виділення, вища нервова діяльність, старіння, регенерація, запліднення і т.д.
- 5) суспільного руху: власність, класова боротьба, політична боротьба, влада тощо.

У деяких концепція **ідеалізму** виокремлюють також **духовну форму** руху, тобто психіки і свідомості людини.

Види цієї форми руху: емоції, почуття, ідеї, формування політичних, релігійних та етичних переконань, наукові уявлення,

естетичні уподобання, творчі акти, створення об'єктів духовної культури і т.п.

У сучасній філософії щодо певного осмислення категорії руху існують **дві основні теорії**: діалектика та метафізика.

Діалектика – теорія розвитку всього суцього, "яка стверджує внутрішню суперечливість всього існуючого і того, що мислиться і вважає цю суперечливість основним або навіть єдиним джерелом усякого руху і розвитку"¹⁶, і заснований на ній філософський метод.

Одна з найголовніших проблем діалектики – що таке розвиток?

Розвиток – вища форма руху. У свою чергу, рух – основа розвитку. Рух також є **способом зв'язку** в світі. Відповідно, основними **принципами** діалектики є:

- всезагальний зв'язок;
- системність;
- причинність (детермінізм);
- історизм.

Тут треба зауважити, що це принципи, насамперед, діалектичного розуміння матеріального руху й розвитку. Однак оскільки діалектика охоплює і мислення, постільки ці ж принципи традиційно називають просто принципами діалектики.

Всезагальний зв'язок означає цілісність навколишнього світу, його внутрішню єдність, взаємопов'язаність, взаємозалежність усіх його компонентів – речей, явищ, процесів тощо.

Зв'язки є:

- зовнішні і внутрішні;
- безпосередні і опосередковані;
- генетичні і функціональні;
- просторові і часові;
- випадкові і закономірні.

Системність означає, що численні зв'язки в навколишньому світі існують не хаотично, а впорядковано. Вони утворюють цілісність, єдність, систему, в якій вони розташовуються в ієрархічному порядку. Завдяки цьому навколишній світ має внутрішню будову (структуру).

¹⁶ Философия: Энциклопедический словарь / Под ред. А. А. Ивина. – М.: Гардарики, 2004. – 1072 с. // dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/328/ДИАЛЕКТИКА

Причинність – наявність таких зв'язків, де одне породжує інше. Усе в бутті чимсь обумовлено, тобто має певну причину. Причина, в свою чергу, породжує наслідок, а тоді зв'язки в широкому смислі називаються **причинно-наслідковими**.

Історизм припускає дві часові сторони (аспекти) буття:

- вічність, не знищення й не створення буття, світу, історії, часу;
- існування і розвиток в часі, яке триває завжди.

Звідси випливає, до речі, що будь-що потрібно пізнавати в історичному розрізі.

Метафізика – теорія про надчуттєві принципи й начала буття. Одночасно є головною альтернативою діалектики. Це пояснюється тим, що:

- у питанні **зв'язків** старого и нового діалектика визнає наявність зв'язків між старим і новим, а метафізика повністю відкидає їх, вважаючи, що нове цілком витискує старе;
- у питанні **про причину** руху в метафізиці вважається, що рух не може походити з самої матерії, а причиною руху є зовнішній перший поштовх;
- у питанні **взаємозв'язку** кількості і якості – філософи-метафізики не бачать взаємозв'язку між ними. Начебто кількість змінюється завдяки кількості (збільшення, зменшення), а якість – сама по собі поліпшується, погіршується;
- у питанні **спрямованості** розвитку метафізика визнає його або по колу, або взагалі не визнає спрямованості розвитку;
- **у відношенні до дійсності** – діалектика бачить світ в його різноманітті, причому цілісним і взаємопов'язаним, а метафізика – одноманітно, за принципом "або – або", вважає, що буття складається з окремих речей і явищ.

При цьому треба відмітити, що вперше протиставив метафізику і діалектику як два різних методи німецький філософ 19 ст. Г. Гегель. І разом з тим, "ми у всіх областях знання – в пізнанні людини, історії, природи – стикаємося з метафізичними проблемами, всюди впираємося в те, що недоступно людському розуму, в якийсь нерозчинний залишок. Ці проблеми – це не довільний продукт людської цікавості, не історичний баласт думки, а сама вічна загадковість світу, вкорінена в його станах і властивостях. Метафізичні питання розкидані по всіх областях,

вони скрізь утворюють основу тих чи інших напрямків філософії"¹⁷, як зауважує О. А. Івін. Правда, і самому О. А. Івіну можна зауважити, що в даному випадку використовується інше розуміння метафізики.

Лекція 4. Онтологічні категорії простору і часу

Субстанція вочевидь існує в просторі й часі. Причому незалежно від її певного розуміння – матерія чи дух. Щоправда, переважно – матерія, адже коли ми кажемо: "вочевидь", то неявно спираємося на дані наших відчуттів. Ми сприймаємо, насамперед, матеріальні (речовинні) тіла, які в свою чергу мають протяжність (як атрибут матерії Р. Декарт) і "порядок співіснування, як час – порядок послідовностей"¹⁸ (Г. Лейбніц).

Щодо часу варто зазначити, щоби не було смислової плутанини, що головним його виміром є все ж таки не послідовність, а тривалість існування, адже послідовність може відноситись і до простору. Наприклад, послідовність розташування тіл.

Стосовно цих категорій у філософії є два основних підходи:

- субстанціональний;
- релятивний.

Прихильники **субстанціонального** підходу вважали простір і час окремими й самостійними субстанціями, а відношення між матерією чи духом, з одного боку, та простором і часом, з іншого, розглядали як міжсубстанціональні.

Найбільш значні концепції простору тут наступні:

- **буття без атомів**, якась небуттєва порожнеча, завдяки якій можливо саме буття, тобто рух атомів (Левкіпп, Демокрит). Відповідно, простір-порожнеча є умовою буття;
- **ніщо**, в якому матеріально реалізуються ідеї речей (Платон);
- **форма індивідуального сприйняття** світу свідомістю людини (Дж. Берклі, Д. Юм);

¹⁷ Философия: Энциклопедический словарь / Под ред. А.А. Ивина. – М.: Гардарики, 2004. – 1072 с. // http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/704/МЕТАФИЗИКА

¹⁸ Цит. за: Философский словарь / Под ред. Андре Конт-Спонвиль. – М.: Палимпсест, Издательство «Этерна», 2012. – 218 с. // http://philosophy_sponville.academic.ru/1621/Пространство

- абсолютна, незмінна й однорідна у всіх точках **порожнеча**, яка містить у собі матеріальні речі та матеріальні процеси (І. Ньютон);
- загальна і необхідна **форма** сприйняття світу та вроджена **категорія** розуму (І. Кант).

Прихильники **релятивного** підходу (лат. *relatio* – відношення) (Аристотель, Г. Лейбніц, Г. Гегель) – сприймали час і простір як відносини, утворені взаємодією матеріальних об'єктів.

- Найбільш значні концепції стверджували, що простір – це:
- **протяжність** світу, заповнена інертною і пасивною матерією, однорідна, нескінченна, без порожнечі і безмежно ділена (Р. Декарт);
 - **порядок** взаємного **розташування** тіл (Г. Лейбніц);
 - загальна **форма існування** матерії (діалектичний матеріалізм);
 - матеріальне, абсолютно нерухоме **середовище**, що заповнює собою весь Всесвіт і транспортує через частки ефіру фізичні сили взаємодії матеріальних об'єктів (теорія електромагнітного поля, Дж. Максвелл, Х. Лоренц);
 - чотирирівимірний **просторово-часовий континуум**, де простір нероздільний з часом (А. Пуанкаре, А. Ейнштейн) або n-мірний простір, де кожний новий вимір відводиться для певної взаємодії фундаментального характеру (наприклад, концепція струн).

У наш час найбільш достовірною (виходячи з досягнень конкретних наук) виглядає релятивна теорія, виходячи з якої:

1) простір – це **форма** буття матерії, яка характеризує її *протяжність, будову (структуру), взаємодію елементів* усередині матеріальних об'єктів і взаємодію матеріальних об'єктів між собою;

2) час – це **форма** буття матерії, яка виражає *тривалість існування* матеріальних об'єктів і послідовність змін (зміни станів) даних об'єктів у процесі з розвитку.

Простір і час переплетені між собою. Те, що перебуває в просторі, відбувається і в часі, а те, що відбувається в часі, перебуває в просторі. Саме тому сьогодні "простір і час прийнято розглядати в їх цілісній єдності, користуючись для цього

поняттям простору-часу (саме так чинить фізика, правда, з інших причин). Це місце присутності всього одночасно чи теперішнє, мислиме як місце"¹⁹. Для такого переплетення простору й часу є поняття – чотирирівимірний континуум у фізиці або хронотоп у соціальних науках.

І начебто все просто і нічого складного в даній темі нема. Однак, якщо уявляти простір в якості мислимого середовища спільного існування матеріальних чи мислимих об'єктів, то, **з одного боку**, такий простір не володіє матеріальним буттям і не містить в собі властивостей ніякого реально існуючого простору. Він – це абстракція, існуюча в свідомості. Це те, що залишається, якщо прибрати все; порожнеча, але порожнеча в трьох і більше вимірах. Такими **мислимими просторами**, є різного роду *математичні простори*: евклідовий, рімановий, векторний, топологічний тощо або ж *просторово подобні утворення*: простір мови, простір думки, інформаційний простір, соціальний і т.д.

У такому тлумаченні **мислимий простір є середовищем**, в межах якого здійснюються тільки логічно задані відносини елементів якого-небудь замкнутого цілого. Такий логічно мислимий простір реально не матеріальний, а ідеальний, і містить у собі:

1) поняття дійсного простору: відстані, краю, центру, точки, фігури, зони і т.д.

2) просторові порівняльні характеристики: рівні, вище, нижче, далі, ближче і т.д.

3) види розташування просторових об'єктів: ряди, надбудови, перепади, петлі, спіралі, перетину, симетрії, асиметрії, каскади і т.д.

А з іншого боку, "якщо ми дійсно приберемо все, то не залишиться взагалі нічого, і це буде вже не простір, а небуття"²⁰. Як же бути в цьому випадку?

Тут треба розуміти смислову різницю між категорією простору буття взагалі, буття в однині та різними видами існування будь-чого, але всередині одного й того ж буття. Просто ці різні види існування також називають буттям, не проводячи чіткого поняттєвого кордону (дистинкцію) між буттям і видами

¹⁹ Философский словарь / Под ред. Андре Конт-Спонвиль. – М.: Палимпсест, Издательство «Этерна», 2012. – 218 с. // http://philosophy_sponville.academic.ru/1621/Пространство

²⁰ Философский словарь / Под ред. Андре Конт-Спонвиль. – М.: Палимпсест, Издательство «Этерна», 2012. – 218 с. // http://philosophy_sponville.academic.ru/1621/Пространство

існування чого-небудь. Іншими словами, між буттям першого порядку й видами буття другого, третього і т.д. порядку. У бутті першого порядку, якщо є субстанція, то форма її існування невідривна від неї, а отже вона ж є і формою буття як такого, буття взагалі. Усе інше відноситься до того, що є всередині одного буття. Інакше поняттєве поле онтології буде зруйнованим.

"Чи є простір всього лише формою чуттєвості, як вважав Кант? Навряд чи. Якби це було так, де, питається, виникла б чуттєвість? І як тоді осмислити розширення всесвіту, що почалося за мільярди років до існування всякого життя і всякої чуттєвості? Можна сказати, що це нічого не доводить, бо і розширення всесвіту, і всі ці мільярди років існують для нас лише в наших відчуттях ... Але так само незаперечна і об'єктивність простору (якщо простір – форма чуттєвості, це аніскільки не заважає йому бути одночасно формою буття), хоча останнє визначення економніше: воно не передбачає існування позапросторового буття, яке Кант змушений був визнати, щоб не відмовлятися від осмислення простору"²¹.

При цьому, необхідно відмітити, що простір дійсно "по відношенню до протяжності є тим же, чим час по відношенню до тривалості, – абстрактним поняттям"²², але таким поняттям, що виявляє певний тип відносин (місце, розташування, послідовність тощо) між речовинними тілами, які, в свою чергу, мають виключно матеріальні виміри. Коли ж починають поняття використовувати в якості заміни матеріального ідеальним, то, врешті-решт, виходить нісенітниця.

Якби не було простору, як тіла могли б мати протяжність? Якби не було часу, як тіла могли б довго існувати? Ставити так питання, значить, підпорядковувати реальність мисленню, хоча насправді слід чинити навпаки. Тіла мають протяжність не тому, що існує простір, а простір існує тому, що тіла мають протяжність. Буття триває не тому, що існує час, а час існує, тому що буття триває²³.

²¹ Философский словарь / Под ред. Андре Конт-Спонвиль. – М.: Палимпсест, Издательство «Этерна», 2012. – 218 с. // http://philosophy_sponville.academic.ru/1621/Пространство

²² Там само.

²³ Философский словарь / Под ред. Андре Конт-Спонвиль. – М.: Палимпсест, Издательство «Этерна», 2012. – 218 с. // http://philosophy_sponville.academic.ru/1621/Пространство

Отже, простір-час сам по собі не є субстанцією. Це "де". Це теперішнє місце, яке існує завдяки субстанції і в якому знаходиться все суще. Матеріальний простір, як і час, включає в себе все, але одночасно в сьогоденні, зараз і тут. Однак час як поняття складається також з моментів – попереднє, або минуле та наступне, або майбутнє. А отже, через прямий зв'язок простору з часом і рухом – простір також буває попереднім чи наступним. Просто тоді поняттєве поле онтології додатково розширюється й ускладнюється.

Час, як і простір, також має різні філософські тлумачення, де час – це:

- **форма** прояву діяльності якоїсь позачасової, вічної сутності (Платон, Г. Гегель);
- еталонна **тривалість і міра** руху (Аристотель, Р. Декарт, І. Ньютон).
- специфічний **рід** відносин між об'єктами, процесами і явищами (Г. Лейбніц);
- **форма сприйняття** світу (Августин – форма уявної реєстрації подій, Дж. Берклі – форма індивідуального сприйняття дійсності, І. Кант – загальна і необхідна **форма** сприйняття світу та вроджена **категорія** розуму, М. Хайдеггер – форма внутрішнього усвідомлення свого буття людиною).
- загальна **форма існування** матерії (діалектичний матеріалізм).
- певний **вимір** просторово-часового континууму (релятивізм).

Тут зазначимо, що повністю час співвідноситься з простором і матерією, з одного боку, та рухом, з іншого боку, лише в діалектичному матеріалізмі:

- 1) оскільки властивість тіл володіти протяжністю є загальною, то мати простір є загальною формою буття матерії;
- 2) оскільки здатність тіл до руху (мінливості) є загальною, більше того, вона є способом існування матерії, то час, як характеристика тривалості, послідовності і зміни процесів руху, також є загальною формою буття матерії;
- 3) якщо простір і час є загальними формами буття матерії, то вони не можуть існувати незалежно від матерії і поза матерією. Отже, простір, час і матерія невіддільні одне від одного;
- 4) якщо простір, час і матерія невіддільні одне від одного, то простір і час невіддільні також і від руху, оскільки рух як спосіб існування невіддільний від матерії.

З цього випливає, що всі вони разом – матерія, рух, простір і час – невіддільні одне від одного й існують в єдності. А відповідно, матерія характеризується єдністю всіх форм і способу її існування.

За допомогою єдності форм і способу існування матерії, як між собою, так і з самою матерією, в діалектичному матеріалізмі зберігається (започаткований у філософії елеатів і продовжений у Демокрита) **принцип єдності буття**: буття – матеріальне, бо єдине, а єдине, бо матеріальне.

Звісно, що наведені вище чотири положення діалектичного матеріалізму можна застосувати і до категорії духа як субстанції. І тоді принцип єдності буття звучав би інакше: буття – ідеальне, бо єдине, а єдине, бо ідеальне. Однак, в ідеалістичній діалектиці до такого розуміння ще не дійшли. Чому? Відповідь на це питання буде розгортатися в навчальних дисциплінах з історії філософії.

Додатково варто звернутись і до понять форми й способу, оскільки вони входять до поняттєвого поля онтології, крім того, що вони як поняття входять і до гносеології. І як завжди почнемо з простого й очевидного, хоча й не все, що виглядає очевидним є простим.

Форма – це, насамперед, зовнішній обрис, зовнішній вигляд чого-небудь, *зовнішнє вираження змісту*. Причому ми повинні завжди переходити від зовнішнього до внутрішнього, до змісту. Відповідно, тут власне філософським розумінням поняття форми є останнє визначення.

Ось як це робить вже відомий нам А. Конт-Спонвіль: "Припустимо, перед нами статуя Аполлона. Слідом за Аристотелем ми можемо розрізнити в ній матерію (мармур, з якого вона зроблена) і форму (ту, яку надав їй скульптор) ... форма – це мета, до якої прагне праця скульптора (матерія – всього лише речовина, відправна точка) і досягнувши якої він зупиняється. Але форма є також ... якістю. Що це таке? ... З тієї ж брили мармуру ми могли зробити зовсім іншу статую, а могли зробити таку ж ... з іншої брили мармуру, а то й з дерева або бронзи. Таким чином, форма є одночасно і визначальне і визначуване ... статуя ... У матерії ... була потенцією; у формі вона стала актом.

Чи може бути форма без матерії? Це буде вже не форма, а ідея (грецькою – eidos) ... Тут від Аристотеля ми переходимо до Платона, вірніше, мали б перейти, будь форма чим-небудь іншим, а не абстракцією.

У Канта форма це те, що формує, тобто те, що, виходячи з суб'єкта, організовує матерію відчуття. Такими є чуттєві форми (простір і час) або форми розуму (категорії). Залишається з'ясувати, чи існують ці форми незалежно від матерії, як вважав Кант, або вони ... наслідок здатності матерії до самоорганізації, що проявляється в нас. У цій точці бере початок вибір між ідеалізмом і матеріалізмом"²⁴.

Зі зміною розуміння буття змінювалося і смислове наповнення поняття форми. Так, у І. Канта форма означає вже не *об'єктивну* умову буття, а *суб'єктивну* умову досвіду й пізнання. У Г. Гегеля вона визначається *об'єктивним* відношенням до змісту. Діалектичний матеріалізм підкреслюючи єдність форми й змісту, що доходить до взаємного переходу, вирізняє і відносність цієї єдності. Якщо зміст є динамічною стороною цілого, то форма – це система стійких зв'язків.

А от щодо поняття способу варто відмітити, що його визначення, як це не дивно, у філософських словниках та енциклопедіях нема, хоча завдяки йому проявляються категорії самої ж філософії. Тому треба запам'ятати, **спосіб** – це **необхідна умова існування** чого-небудь. Разом з тим, оскільки слово "спосіб" похідне від слова "допомога", постільки філософське поняття способу **доповнюється значеннями**: те, завдяки чому існує щось; шлях, дорога існування чого-небудь; система певних дій.

Лекція 5. Загальні закони існування і руху субстанції та їхні поняттєві поля

Завдяки попередньо виявленому принципу єдності буття, ми можемо стверджувати, що буття складається з множини всього при одночасній єдності цього всього. Множина всього, в свою чергу, складається з окремого (одиночного) чогось, яке обов'язково має свою визначеність. Іншими словами, ми відрізняємо одне від іншого на тій основі, що одне має тільки йому притаманні властивості, або ознаки, а інше – свої. Ці властивості при підйомі до всезагального розділили на дві великі групи – кількість і якість.

²⁴ Философский словарь / Под ред. Андре Конт-Спонвиль. – М.: Палимпсест, Издательство «Этерна», 2012. – 218 с. // http://philosophy_sponville.academic.ru/2240/Форма

Кількість – категорія, яка виражає число, величину, ступінь прояву певної властивості.

Кількістю описують ті властивості, які можуть бути виражені чисельним значенням, інтенсивністю прояву або зовнішніми матеріальними ознаками прояву (обсяг, швидкість, розмір, насиченість, щільність, яскравість, зігнутість, округлість, вага, маса і т.д.).

Однак, кількість, визначаючи числові характеристики чого-небудь, не визначає його сутності, або системи внутрішніх властивостей і зв'язків між ними. Наприклад, 12 м довжини металевої труби і 12 м висоти дерева збігаються в числовому вимірі, проте труба й дерево, вочевидь, різняться. Разом з тим, можна числом позначити кількість цих внутрішніх властивостей, зв'язків, їхню ієрархію тощо. Причому немає для кількості значення, що саме вимірюється – матеріальне чи ідеальне. З першим і так усе зрозуміло, а для другого наведемо приклади: довга думка (довжина, яку можна виміряти числом слів або тривалістю часу), стислість – сестра таланту (об'єм, кратність тексту).

Сутність визначає якість. А **якість** – це категорія, яка виражає систему істотних властивостей, ознак, особливостей і надає визначеності. Вона визначає що-небудь саме так, а не інакше. Таке що-небудь має лише одну якість, невіддільну від нього. Відповідно, воно завжди одиничне. Зміна якості означає не просту зміну, а перетворення в інше. При цьому, зникнення якості чого-небудь означає і його зникнення, оскільки якість невіддільна від цього чого-небудь.

Кількісні зміни не обов'язково призводять до зникнення або перетворення в інше. Утім, оскільки зовнішні, кількісні властивості беруться не звідки-небудь, а виростають саме із специфіки якості, то зміна кількості завжди свідчить про певну зміну і якості. Відповідно, наявна єдність кількості та якості. Більше того, будь-що є єдністю своєї кількості та якості, із-за чого вони є загальними категоріями буття.

Кількість нестійка, рухлива, динамічна. Вона постійно змінюється і, відповідно, якщо відбувається накопичення яких-небудь кількісних змін, то в силу єдності кількості та якості відбуваються відповідні якісні зміни.

При переході через певну кількісну межу якість порушується і створюється нова єдність.

Інтервал кількісних змін, в межах якого зберігається якісна визначеність, називається **мірою**. Інакше, **міра** – це ті межі, які визначають кордони можливої кількісної зміни в рамках даної якості. Кількісна зміна може і не перетворювати щось в інше, але при порушенні міри щось однозначно стає іншим.

Разом з тим нова якість створює і нову міру, в межах якої існують усі можливі кількісні зміни.

Оскільки і кількість, і якість прямо пов'язані зі змінами, а отже, рухом, постільки перехід міри веде від становлення до розвитку. Причому такий перехід називається **законом взаємного переходу кількості та якості**. За допомогою цього закону пояснюється як саме відбувається рух, його схема. А оскільки він відноситься до всіх форм буття, то його вважають загальним.

Необхідно також відмітити, що коли відбувається перехід до нової якості, то нова якість з'являється стрімко, або стрибком. Із-за цього **рух є єдністю двох стадій** – безперервності та стрибка. **Безперервність** тут – стадія поступових кількісних нагромаджень, вона не зачіпає якості і є процесом збільшення або зменшення існуючого. **Стрибок** – стадія докорінної зміни наявної якості у нову (інколи тлумачиться як момент або період перетворення однієї якості в іншу).

Цей закон отримав подальшу конкретизацію в синергетиці. Значно деталізовані й поглиблені знання про стрибки на всіх рівнях розвитку матерії, від субатомного до суспільства²⁵. Правда, при цьому неправомірно запропоновані різні уявлення про синергетику як складову діалектики і, навіть, про переростання діалектики в синергетику.

Тепер можна перейти до наступного закону існування і розвитку субстанції. Однак попередньо зауважимо, що замість слів "щось", "що-небудь" та похідних від них будемо вживати філософське поняття – об'єкт. У першій лекції ми розрізняли поняття об'єкт і предмет пізнання щодо того, що і яким чином пізнається у філософії. Разом з таким тлумаченням цих понять у

²⁵ Имянитов Н. С. Количество, качество и противоположности: вчера, сегодня, завтра // Философия и общество. – 2009. – № 1. – С. 44-64.

філософії об'єкт – це все, що пізнається незалежно від його матеріальних чи ідеальних характеристик.

Так от на початку цієї лекції ми погодилися з тим, що буття складається з множини окремих об'єктів. Усі вони різняться між собою, вони несхожі, неоднакові, не співпадають. Це очевидно. І для такої несхожості об'єктів у філософії є поняття **відмінності**, або ознаки, що створює різницю, часткову або повну невідповідність одного об'єкта іншому. А з іншої сторони, є об'єкти, які хоча б у чомусь, але схожі, збігаються за певними ознаками і т.д. Такі об'єкти ми об'єднуємо в групи, класифікуємо, систематизуємо тощо. Для такого випадку у філософії є поняття **тотожності**, або того, що є схожим, однаковим, рівним між собою і т.д.

Поняття тотожності служить для позначення властивості бути таким же. "Таким же, як що? Таким же, як таке ж, інакше це буде вже не тотожність. Таким чином, тотожність є в першу чергу відношення себе до себе"²⁶.

Отже, об'єкти водночас і відмінні, і тотожні між собою. Однак, якщо відмінність може бути і повною, то тотожність ніколи не буває повною. Як це? За кількісною ознакою здається, що тотожність може бути повною. Наприклад, "ми живемо в одному і тому ж домі". "Але чи буває абсолютною кількісна тотожність? В сьогоденні – так, буває, але тільки і винятково в сьогоденні. Якщо розглядати її з точки зору часу, то вона стає такою ж відносною, як якісна тотожність, а може бути, і ще більш ілюзорною"²⁷.

Відповідно, у відмінності присутня тотожність, а в тотожності – відмінність. Вони як характеристики буття субстанції існують в єдності. При цьому абсолютність відмінності вказує на стійкість, сталість об'єкта, а відносність тотожності відображає мінливість існування об'єкта, його кількісних і якісних характеристик. Буття в сьогоденні самототожне, але в часі "все тече, все змінюється" (Геракліт). Нема нічого постійного, крім самої постійності. А постійним є лише саме буття і тут і тільки тут правий Парменід.

²⁶ Философский словарь / Под ред. Андре Конт-Спонвиль. – М.: Палимпсест, Издательство «Этерна», 2012. – 218 с. // http://philosophy_sponville.academic.ru/2110/Тождество

²⁷ Философский словарь / Под ред. Андре Конт-Спонвиль. – М.: Палимпсест, Издательство «Этерна», 2012. – 218 с. // http://philosophy_sponville.academic.ru/2110/Тождество

Таким чином, будь-який об'єкт є певною єдністю **стійкості і мінливості**.

З цього випливає, що в об'єкті присутні **протилежності**, які протистоять одна одній, але знаходяться в нероздільній єдності. Вони відрізняються від відмінностей тим, що протилежності не тільки володіють різними ознаками, але й взаємно виключають, заперечують одна одну, перебувають у процесі боротьби та єдності водночас.

Протилежності не можуть, як відмінності, співіснувати без боротьби. Така взаємодія протилежностей називається **суперечністю**, яка в свою чергу призводить до постійних змін об'єкта. Оскільки об'єкт змінюється, він перетворюється в щось інше собі, знімаючи суперечність, постільки з необхідністю, або закономірно відбувається розвиток. Тепер розширюючи поняттєве поле "субстанція – зміни – рух" приходимо до висновку, суперечність – це **внутрішнє джерело руху субстанції**. А **єдність і боротьба протилежностей є загальним законом існування та руху субстанції**.

При цьому необхідно розрізнити діалектичні і логічні протиріччя. Згідно *логічного закону несуперечності*: два протилежних судження про один предмет не можуть бути істинними одночасно. Але діалектика описує об'єкт у різних відносинах, не порушуючи законів логіки. Наприклад, поширення світла – це процес безперервний (коливання електромагнітного поля) і перериваний (частинки). Тому логічний закон несуперечності не порушується, і обидва ці судження можуть бути одночасно істинними.

Єдність і боротьба протилежностей вказує на ще одне цікаве явище. Якщо в об'єкті постійно відбуваються зміни, то попередня зміна при появі нової зміни зникає повністю чи продовжується в новій, хоча б і в перетвореному вигляді? На перший погляд нова зміна відкидає, знищує стару зміну. У філософії це називається **запереченням**. І начебто все просто. У логіці – це акт спростування невідповідного дійсності висловлювання, який розгортається в нове висловлювання. У метафізиці заперечення – це відкидання й остаточне усунення старого. Однак в діалектиці заперечення – це перехід старого в новий стан зі збереженням певних елементів, або складових.

Так тлумачити поняття "заперечення" почав в межах об'єктивного ідеалізму Г. Гегель для пояснення циклічного характеру розвитку дійсності.

Діяльність Абсолютного розуму полягає в тому, що вона є процесом постійного заперечення наявного стану наступним станом, який зароджується в ньому із-за суперечності між старим змістом і новими змінами. Таким чином з'являється **перше заперечення**, але це поки що **виявлення суперечності**. А потім виявлена суперечність, яка все ж таки вирішується, приводить від виявлення суперечності до виникнення нового змісту Духу, тобто відбувається **друге заперечення** першого заперечення. Отже, якщо **перше** заперечення – це виявлення суперечності, то **друге** заперечення – це її **вирішення**.

Таким чином, за допомогою двох заперечень, мислення крок за кроком поступово сходить від простих понять до складних, а Дух поступово підвищує власну складність і робить поступальний рух вперед. А далі все знову повторюється, але на більш високому рівні, в новій якості.

Чому в новій якості – це зрозуміло. А от чому на новому рівні? А тому, що з одного боку, старий зміст формально зникає, а з другого боку, він зникає, перетворюючись у новий. Старі елементи, перегруповуючись з одночасною появою нових зв'язків, породжують не просто нову якість, а більш складну якість. Із-за того, що старе, яке хоча б і частково, але присутнє в новому, то рух відбувається не по колу, зростає не лінійно в гору, а йде по спіралі. А тоді це не просто рух, але тепер це розвиток. У цьому суть діалектичного **закону заперечення заперечення** Г. Гегеля. І цей же закон показує, в якому напрямі відбувається рух – у напрямі розвитку.

Оскільки розвиток світової дійсності – це результат внутрішнього саморозвитку Духу, який відбувається циклічно, постільки його етапи є однотипними:

1. **Теза**. Тут відбувається утвердження наявного, даного або даність просто є.

2. **Антитеза**. Тут відбувається заперечення вихідної даності самій собі, тобто її заперечення себе самої собою ж у вигляді зростання всередині неї суперечності, яка заперечує її нинішній стан і підштовхує до нового стану, тобто до свого вирішення.

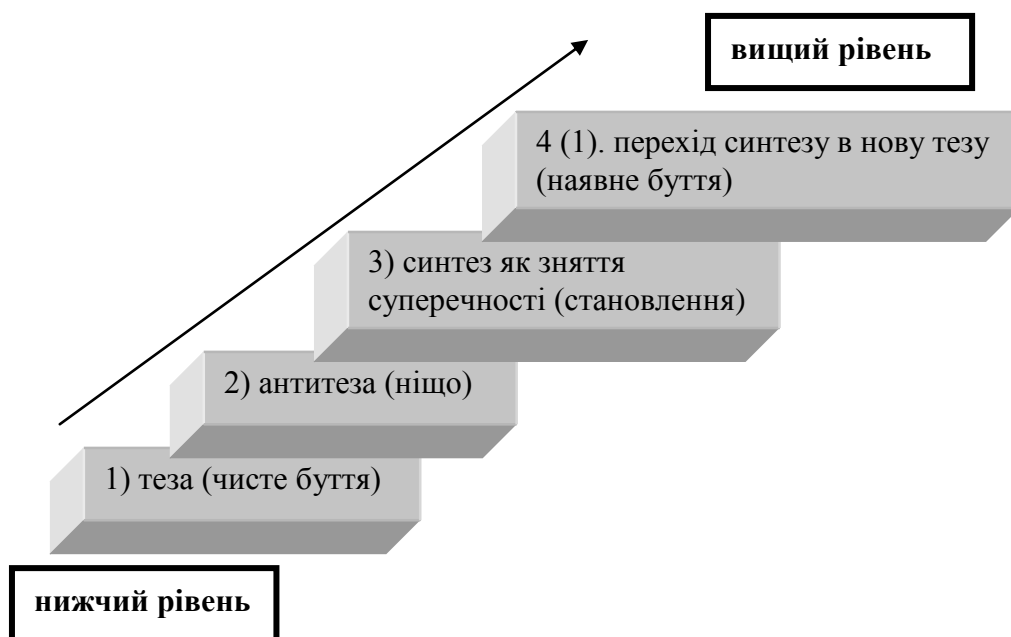
3. **Синтез.** Тут відбувається зняття, або вирішення внутрішньої суперечності, тобто друге заперечення її першого заперечення за рахунок формування зі старого, попереднього стану нового стану.

4. Оскільки розвиток невинний в силу постійного формування внутрішніх суперечностей, постільки **синтез циклічно переходить у стан тези**, і все починається з початку.

Отже, розвиток, за Г. Гегелем, здійснюється у постійному поверненні після подвійного заперечення до вихідного положення, яке, однак, знаходиться вже на більш високому рівні свого існування.

Прогресивний шлях розвитку, або спрямованість від нижчого до вищого, забезпечується тим, що кожна стадія розвитку є багатшою, складнішою за змістом. Це відбувається в силу того, що саме заперечення носить діалектичний, а не метафізичний характер.

В якості першої тези, з якої починається загальний розвиток, він бере тезу "буття". Її антитеза – "небуття" ("абсолютне ніщо"). Буття і небуття дають синтез – "становлення", від якої відбувається перехід у нову тезу. Далі розвиток триває по висхідній лінії за вказаною схемою від нижчого до вищого, від абстрактного до конкретного.

У загальному підсумку – діалектичне розуміння заперечення виходить з того, що нове не знищує старе начисто, а зберігає для

себе щось, переробляє його, піднімає на новий, більш високий щабель. З виникненням нового розвиток не припиняється, оскільки всяке нове не залишається вічно застиглим новим, в ньому утворюються нові суперечності, тобто настає знову заперечення і т.д.

Згодом закон заперечення заперечення з ідеалізму був творчо переосмислений в матеріалізмі, а точніше в діалектичному матеріалізмі. Особливо в тій частині, що розвиток дійсно відбувається від нижчого до вищого рівня, проте рух від абстрактного до конкретного відноситься до раціонального пізнання і жодним чином не до розвитку матерії.

Правда, щодо заперечення заперечення і до сьогодні є свої не вирішені до кінця проблемні питання. А деякі філософи і матеріалісти, і ідеалісти вважають з певних причин його не загальним законом, а принципом діалектичного розвитку.

Отже, закони діалектичного руху специфічні і не зводяться один до одного, але вони взаємопов'язані, доповнюють один одного. Розвиток є вирішенням суперечностей, він же – зміна якості і діалектичне заперечення старого новим.

І разом з тим варто запам'ятати, що "в матерії в цілому розвиток в кожний момент часу актуально завершений, в ній одночасно актуально здійснені всі шаблі і форми її необхідного розвитку. Узята в цілому, матерія не розвивається – вона не може втратити ні на мить жодного зі своїх атрибутів, як не може набути і жодного нового атрибута ... у кожній окремій кінцевій сфері її існування ... постійно відбувається дійсний діалектичний розвиток. Але те, що вірно щодо кожної "кінцевої" частини матерії, те невірно у відношенні до матерії в цілому, до матерії, що розуміється як субстанція"²⁸.

Підводячи підсумок вищенаведеним онтологічним міркуванням, перефразуємо слова О. В. Чаянова, що будь-яка онтологічна теорія являє собою складну систему нерозривно поєднаних між собою категорій (буття, субстанція, матерія, дух, рух, кількість, простір тощо), які взаємно детермінуються і знаходяться у функціональній залежності одне від одного. І якщо

²⁸ Ильенков Э. В. Космология духа // Философия и культура. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1991. – С. 415-437. – С. 415-416.

яка-небудь ланка з цієї системи випадає, то руйнується вся будівля, тому що при відсутності хоча б однієї з таких категорій усі інші втрачають властиві їм смисл і зміст і не піддаються більше якому-небудь визначенню.

Така ж катастрофа очікує й інші теоретичні системи, а не лише філософські поняттєві поля²⁹.

Лекція 6. Поняттєве поле гносеології

У цій темі, як і завжди на перший погляд, усе легко і просто. Окремі речі чи їхня сукупність впливають на наші органи чуття і викликають в них відчуття, які сприймаються мозком. Інших засобів прийому сигналів із зовнішнього світу для передачі їх в мозок у людини немає. Відповідно, **відчуття** – це чуттєве відображення *окремих* властивостей об'єкта, що безпосередньо впливають на органи чуття (наприклад, відчуття гіркового, солоного, теплого, червоного і т.д.). На їх основі в головному мозку виникає первинний зв'язок із зовнішнім світом.

Однак кожен об'єкт має не одну, а деяку множину властивостей. З'являється суперечність між однією відчуття і множиною властивостей об'єкта. Із-за цього відчуття переходять у нову якість – сприйняття. А **сприйняття** – це *цілісне* відображення, або образ об'єкта. При цьому, а тепер зрозуміло чому, сприйняття складаються з відчуттів, але на більш високому рівні. Так, сприйняття апельсина складається з відчуттів: кулястий, помаранчевий, солодкий, ароматний та ін.

І знову – однак! Поки об'єкт чи сукупність об'єктів безпосередньо впливають на нас, то існує сприйняття. А що відбувається, коли об'єкт відсутній для безпосереднього сприйняття? З'являється суперечність між присутністю і відсутністю об'єкта в даний момент часу. І знову відбувається перехід у нову якість – уявлення. А **уявлення** – це чуттєвий образ предмета, в даний момент не сприйманого, але який раніше сприймався. І от уже на основі уявлень утворюється

²⁹ Чаянов А. В. К вопросу теории некапиталистических систем хозяйства // Крестьянское хозяйство. Избранные труды. – М.: Экономика, 1989. – С. 114-143. – С. 117-118.

суб'єктивний образ об'єктивного світу. Зрозуміло, що в складі уявлень присутні і відчуття, і сприйняття, але на ще більш високому рівні відображення реальності.

Тут необхідно відмітити цікаве положення – діалектично уявити, тобто унаочнити можна все, що завгодно, а метафізично – ні. Чому? А тому, що **всі образи мають наочність як свою фундаментальну властивість**. Наприклад, як уявити круглий квадрат чи паралельні прямі, що перетинаються? Якщо надати квадрату обертання, тобто додати рух, то при певній швидкості обертання квадрат буде унаочнюватися як коло і квадрат одночасно. Паралельні прямі при викривленні простору в стрічці Мьобіуса будуть сприйматись як такі, що перетинаються. Однак при метафізичній уяві, де відсутня єдність і взаємодія чуттєво сприйманого, подібне дійсно неможливе. Або тільки квадрат, або тільки коло, адже вони тоді існують самі по собі, окремо від умов існування.

При цьому відчуття не є загальною формою знання, оскільки вони занадто суб'єктивні, або індивідуальні; існують лише при наявності конкретного об'єкта; виступають в якості першої сходинки чуттєвого пізнання.

Щодо другої сходинки чуттєвого пізнання (сприйняття), хоча і вживають прикметник "чуттєвий", але тут уже починається **інтелектуалізація матеріалу одиничних відчуттів** і формування з них загального образу об'єкта пізнання.

А от щодо уявлення необхідно **підкреслити** цікаву й необхідну ознаку – **наочність** образу. Ця наочність коливається на межі чуттєвість-нечуттєвість. Що мається на увазі?

Уявлення буває або відтворювальним (наприклад, у кожного є образи рідних людей, яких зараз не бачимо), або творчим, у тому числі фантастичним. Творче уявлення у людини виникає і за словесним описом. Наприклад, за описом можна уявити джунглі, хоча й не бачимо їх. Фантастичне уявлення створює образи при їхній відсутності в реальності і, навіть, неможливості існування (наприклад, міфічні образи). При цьому, чуттєва наочність відображає зовнішнє, форму об'єкта, вказує на явище, тобто те, як нам являється об'єкт. Однак проникнення в його глибину, в зміст явища, пізнання сутності ще не відбувається. І водночас із-за зростаючої інтелектуалізації чуттєвого матеріалу з'являється

суперечність між чуттєвістю форми (наочність образу) та нечуттєвістю змісту (сутність об'єкта). Ця **суперечність** знімається переходом у нову якість – **раціональне пізнання**, коли шляхом відсікання чуттєвої наочності (абстрагування) відбувається перехід до мислення. Іншими словами, з'являється **ідеальне як не-чуттєве**.

Таке пізнання здійснюється завдяки мисленню і відображає світ глибше і повніше, ніж чуттєве пізнання. Перехід від чуттєвого пізнання до раціонального мислення являє собою стрибок у процесі пізнання. Це – стрибок від пізнання об'єктів як явищ до пізнання об'єктів як сутностей, а далі – загального, закономірного і всезагального. Завдяки мисленню з'являється теоретичне пояснення світу.

Отже, чуттєве знання є **першою** і простою формою пізнання. Тут створюється свої **форми відображення** світу – **відчуття** і **образи** об'єктів. А раціональне пізнання є **другою** і більш складною формою пізнання. Тут утворюються власні **форми мислення**: **поняття, судження й умовиводи**.

Поняття – форма мислення, в якій схоплюються істотні ознаки об'єкта або класу однорідних об'єктів. Поняття в мові виражаються окремими словами або словосполученнями.

Судження – форма мислення, в якій щось стверджується або заперечується про об'єкти, їхні властивості чи відносини. Воно виражається у формі переважно розповідного речення. Судження можуть бути простими і складними. Наприклад: "Прийшла весна" – просте судження, а судження "Настала весна і прилетіли птахи" – складне, оскільки складається з двох простих.

Умовивід – форма мислення, завдяки якій з одного чи декількох суджень, званих засновками, за певними правилами виведення отримуємо висновок.

Раціональне пізнання дає не просто нове знання, а знання яке неможливо "витягнути" з чуттєвого досвіду без теоретичної діяльності. Однак і розум не віддільний від чуттєвого пізнання, і тому пізнання як таке, в цілому – це єдиний процес взаємодії чуттєвого і раціонального **рівнів** пізнання. Відповідно, пізнання – це процес як отримання знання, так і пояснення світу.

Пізнання має **два шабля**: **буденно-практичний** і **науково-теоретичний** (науковий).

1. На **буденно-практичному** шаблі пізнання існує повсякденний досвід і прості відомості про людину і світ. Тут панують здоровий глузд і життєва мудрість у різних формах свого прояву: прикмети, повір'я, традиції, етикет, обряди, різного роду міфи, езотерика, вірування, космогонії тощо. Тут відсутнє проникнення в сутність, але присутнє ковзання по поверхні. А ковзання по поверхні дає поверхневий результат.

Цей **щабель** збігається з чуттєвим **рівнем** пізнання і, водночас, **першим рівнем світогляду** (тепер зрозуміло чому він отримав назву – світоуявлення), а отже й стихійним рівнем відображення світу.

2. На **науково-теоретичному** шаблі пізнання відбувається виявлення сутностей об'єктів, осмислення відносин і закономірностей їхнього існування, осягнення істини.

Тут пізнання проходить в **два етапи: емпіричний і теоретичний**.

Характерні **ознаки емпіричного (досвідного) етапу пізнання** – збір фактів і відомостей про об'єкти, їх первинні обробка та узагальнення, опис спостережуваних та експериментальних даних, їх систематизація, класифікація.

Емпіричне дослідження спрямоване безпосередньо на свій об'єкт. Для нього характерне використання наступних **методів**: опис, порівняння, вимірювання, спостереження, експеримент, а його найважливішим елементом і **формою є науковий факт**.

Емпіричне пізнання ніколи не буває сліпим: воно планується, конструюється теорією, а факти завжди так чи інакше теоретично навантажені. Тому вихідний пункт науки, строго кажучи, не самі по собі об'єкти, не голі факти, а теоретичні схеми, поняттєві (концептуальні) каркаси дійсності. Ці каркаси складаються з постулатів, принципів, визначень, концептуальних моделей і т.п.

Основою емпіричних методів є чуттєве пізнання і дані приладів. Однак треба пам'ятати, що емпіричне пізнання не дорівнює (нетотожне) чуттєвій формі пізнання.

Отже, емпіричний етап науково-теоретичного пізнання складається з **двох компонентів**:

- 1) чуттєвий досвід;
- 2) первинне теоретичне осмислення чуттєвого досвіду.

Теоретичний етап наукового пізнання характеризується переважанням раціональних умов – понять, теорій, законів, розумових операцій. Чуттєве пізнання тут не усувається, а стає підпорядкованою обставиною пізнання. Теоретичне пізнання відображає об'єкти з боку їх універсальних внутрішніх зв'язків і закономірностей, що осягаються за допомогою раціональної обробки даних емпіричного знання. Ця обробка здійснюється за допомогою систем абстракцій.

Власне **теоретичні методи** спираються на раціональне пізнання і логічні процедури. До цих методів відносяться:

- *аналіз*, або процес уявного розчленування об'єкта на частини (ознаки, властивості, відносини);
- *синтез*, або з'єднання досліджених в ході аналізу сторін предмета в єдине ціле;
- *класифікація*, або об'єднання різних об'єктів в групи на основі спільних і загальних ознак;
- *абстрагування*, або відсікання деяких властивостей, ознак, особливостей об'єкта з метою поглибленого дослідження однієї його сторони (результат абстрагування – абстрактні поняття);
- *формалізація*, або відображення знання в символічному вигляді (в математичних формулах, хімічних символах і т.д.);
- *аналогія*, або умовивід про схожість об'єктів на основі їхньої подібності в низці відносин, ознак, властивостей тощо;
- *моделювання*, або створення і вивчення замітника (моделі) об'єкта (наприклад, комп'ютерне моделювання генома людини);
- *ідеалізація*, або створення понять для об'єктів, що не існують в дійсності, але мають прообраз в ній (геометрична точка, ідеальний газ);
- *дедукція*, або рух від загального твердження до конкретного об'єкта;
- *індукція*, або рух від конкретного об'єкта до загального твердження.

При цьому теоретичні методи вимагають емпіричних фактів. Так, хоча індукція сама по собі – теоретична логічна операція, вона все ж вимагає дослідної перевірки кожного конкретного факту, тому ґрунтується на емпіричному знанні, а не на теоретичному. Таким чином, теоретичні та емпіричні методи існують в єдності, доповнюючи один одного.

Теоретичний етап наукового пізнання якісно відрізняється від емпіричного етапу насамперед своїм предметом. В якості такого в теоретичному пізнанні виступає безліч ідеальних об'єктів, що конструюються на основі емпіричних об'єктів за допомогою суто теоретичних методів. Особливістю теоретичного знання є надзвичайно високий ступінь його логічної організації і доказовості тверджень. При цьому він збігається з **другим рівнем світогляду** (тепер більш зрозуміло чому він отримав назву – світорозуміння) і, відповідно, теоретичним рівнем відображення світу.

Відповідно, **основними формами** наукового пізнання є *гіпотеза, концепція, теорія*.

Структура наукового пізнання – це єдність двох його етапів. Вони взаємопов'язані і в процесі розвитку взаємно переходять один в одного. Тому неприпустимо абсолютизувати один з них на шкоду іншому, що характерно для емпіризму і схоластичного теоретизування.

Необхідно також розрізнити опозиції "чуттєве-раціональне" та "емпіричне-теоретичне", хоча всі ці поняття тісно пов'язані між собою. Опозиція "емпіричне-теоретичне" є розрізненням уже всередині раціонального пізнання. Це означає, що самі по собі чуттєві дані, наскільки б важливими вони не були, власне науковим знанням ще не є. Вони лише утворюють образи й чуттєвий досвід.

При цьому треба запам'ятати, що процес пізнання в цілому відбувається **від конкретного до абстрактного і знову до конкретного**. І жодним чином не навпаки. Коли ж говорять про рух думки від абстрактного до конкретного, то мають на увазі (а інколи повинні мати на увазі), що такий рух є лише одним з моментів пізнання на науково-теоретичному щаблі.

На емпіричному етапі знання найчастіше ймовірнісне (гіпотетичне), на відміну від теоретичного етапу, де переважає істинне знання. Якщо емпіричне знання – це сукупність висловлювань про реальні, емпіричні об'єкти, чуттєво перевірені, то теоретичне знання – це система висловлювань про ідеалізовані об'єкти, які є продуктами і теоретичної, і творчої діяльності мислення.

А от далі відбувається цікавий, особливий і надзвичайно складний процес, якій веде до появи найвищої сходинки науково-

теоретичного пізнання, тобто з'являється філософія. У силу граничного абстрагування, рефлексивності, методологічної функції щодо всіх конкретних наук філософія збігається з третім рівнем світогляду. Більше того, в силу принципу тотожності буття і мислення в ідеалістичній філософії (Парменід, Г. Лейбніц, Г. Гегель) людство через філософію немов зливається з буттям світу, залишаючись собою. Не просто уявляє чи розуміє певним чином, а немов повертається до світу. Звідси і назва **третього рівня світогляду – світозлиття**.

Матеріалістична філософія принцип тотожності буття і мислення не тільки справедливо критикує, але й спирається на інший умовивід. Діалектичний умовивід, що "не тільки мислення не може існувати без матерії ... але і матерія не може існувати без мислення"³⁰. З останнього випливає принцип діалектичного матеріалізму: "Як нема мислення без матерії, що розуміється як субстанція, так нема і матерії без мислення, що розуміється як її атрибут"³¹. Причому цей принцип набуває реальний конкретний смисл у вигляді третього рівня світогляду – світозлиття.

Відповідно, тепер більш зрозуміло, чому об'єктом філософії є **світ як ціле**, або світ в його єдності.

Лекція 7. Нероздільність онтології та гносеології

Гносеологія невіддільна від онтології. А якщо і віддільна, то виходить не проникнення в сутність явищ, не рух до істини, не осмислення світу в цілому й його різноманітті. Однак, зауважимо, що і тут є цікаві знахідки й відкриття, оскільки істина неминуче, принаймні поки що, пов'язана з оманю. От такий цікавий парадокс розвитку філософії, зокрема, й пізнання взагалі.

Отже, розглянемо цю невіддільність докладніше.

Ми починаємо наше пізнання з отримання чуттєвого досвіду. З цим твердження погодиться більшість філософів як матеріалістів (тут зрозуміло чому), так і ідеалістів (тут пояснення процесу

³⁰ Ильенков Э. В. Космология духа // Философия и культура. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1991. – С. 415-437. – С. 416.

³¹ Ильенков Э. В. Космология духа // Философия и культура. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1991. – С. 415-437. – С. 416.

пізнання буде іншим із-за обернення пізнання з ніг на голову). А точніше, ми починаємо пізнання при прямому відчутті й сприйнятті об'єкта, як це описувалося в шостій лекції.

Спершу наші відчуття розрізненні із-за дійсного багатства об'єкта, але вони, умовно кажучи, "збираються" в деяку сукупність сприйняття. І от уже ця **сукупність**, що існує на межі власне онтологічного та вже ідеального як чуттєво-гносеологічного, в нашій голові, в нашій свідомості із-за уявлення **отримує цілісність**. А точніше, після сприйняття об'єкта **як сукупності** в силу об'єднання, зчеплення, згущення всього багатства проявів ми завдяки *уяві* маємо в свідомості *образ* якоїсь *цілісності* в її поки що віддільності, окремоті одного об'єкта від іншого, навіть при їхній тотожності. Але пам'ятаємо – повної (абсолютної) тотожності не існує.

Необхідно також відмітити, що при виникненні об'єднання чогось всередині об'єкта не просто об'єднуються чуттєво сприймані ознаки, ознаки як вони нам являються, але між ними виникають саме такі, а не інші зв'язки. Із-за цих зв'язків (адже ніщо не існує саме по собі, окремо, але в зв'язку з чимось) виникають саме такі, а не інші властивості, або і якісна відмінність, і сутність об'єкта разом. Просто до цієї сутності ще необхідно проникнути, дійти.

І от така **цілісність як образ** існує на межі чуттєвого й раціонального. Коли ж ми вже на рівні власне раціонального, або ідеального як не-чуттєвого, переходимо від цілісності як певним чином з'єднаної сукупності (а звідси – розрізнення множини цілісностей-сукупностей) до осмислення кількісно-якісної єдності, то отримуємо єдність цієї множини, або **ціле як поняття**. При цьому ми осмислюємо не просто і не тільки єдність множини, а сутність об'єкта за допомогою парних понять явище й сутність, кількість і якість.

На перший погляд, із-за того, що ціле складається з певної множини, а множина, відповідно, з частин (елементів), то частини утворюють ціле як нову якість. Ідея напрочуд проста, але хибна. Усі спроби зрозуміти сутність явища на основі аналізу частин і наступного підсумовування їхніх властивостей ведуть до невдачі. Ціле не зводиться до суми його частин. А чому? Адже кожний об'єкт складається з частин?

І тут на допомогу залучають, **по-перше**, поняття *множини і одиниці*, а **по-друге**, поняття *єдності*.

Множина – філософське поняття, що розглядається спільно з поняттями єдиного, єдність та одиниця. Це визначена *кількість* чого-небудь. Однак "множину неможливо мислити, виключивши уявлення про єдине, оскільки в протилежному випадку кожна її частина (елемент) не може бути розглянута як єдність, а буде дробитися до нескінченності"³². Усяка множина причетна єдиному в двох відношеннях: по-перше, як деяка цілісність, а по-друге, як складене з одиниць. Отже, множина – це і *якість*.

Множину зазвичай розуміють як клас, сукупність, об'єднання чого-небудь, наділеного чимось спільним. Відповідно, одна множина відрізняється від іншої множини на підставі закону виключеного третього. При цьому одна множина може поєднуватися з іншими множинами. Проте подібне поєднання різних множин відбувається до певної межі. Такою **онтологічною межею є буття**. При цьому буття є не тільки єдністю як безкінечна множина множин як частин, але й тотожна собі. У якому смислі?

Будь-яка множина кількісно-якісно з необхідністю обмежена, не безкінечна, а визначена. І нічим не обмежене буття є множиною, тобто обмежене. Суперечність! Так от треба розуміти і, відповідно, пам'ятати, що буття **в силу тотожності не іншому** (тоді воно не було б буттям), **а собі ж є і самототожним**, і **кількісно** *одною множиною*, і **якісно** *єдиною множиною*. Іншими словами, якщо буття якісно – єдине й самототожне, то в просторі й часі як в своїх формах – безкінечне, адже єдність не може обмежуватися. А якщо буття кількісно – множина, то знову ж таки кількість як така безкінечна, інакше вона не була б кількістю.

Отже, буття – це єдине в множині (через множину) і множина в єдиному (через одиницю). А множина й одне мають безсумнівний **онтологічний статус**. Така вже *діалектика* і жодним чином не метафізика *кількості і якості*.

³² Новая философская энциклопедия: В 4 тт. – М.: Ин-т философии РАН, 2010. – Т. 2. – 692 с. – С. 592.

Більше того, множина – це одне, а одне – множина³³. Звідси випливає, що **єдинороздільність** множини-одного є **атрибутом** буття, а множина і одне основними **модусами**. І поняття єдинороздільності **знімає** суперечність між двома протилежностями.

Це перша сторона цілого.

Ціле дійсно не зводиться до суми його частин, оскільки одного поняття "частина" не достатньо. Тут на допомогу залучають **поняття "зв'язок"**. Частини насамперед зв'язуються між собою, зчіплюються певним способом. А спосіб взаємозв'язку і обумовлює існування об'єкта, і – найголовніше – породжує ціле як дійсну якість. **Спосіб взаємозв'язку** частин, у свою чергу, існує як певний тип з'єднань, розташування, ієрархії частин, їхнього порядку, сили зв'язків, їхньої спрямованості, типології в залежності від видів руху т.д.

Спосіб взаємозв'язку щодо цілого існує як **будова** (структура) об'єкта і є проявом єдинороздільності. Поняття "будова" знімає суперечність між роздільністю, окремістю частин. І будова же забезпечує єдність і самототожність цілого, тобто збереження, стійкість основних властивостей при зовнішніх впливах і внутрішніх змінах. І – парадокс – тільки в такому випадку частини стають власне частинами. При цьому ціле – це лише **умовно складене** з частин + єдинороздільність + будова. Насправді, ціле існує одразу як ціле, як особлива якість буття предметного світу й буття в загалі. Однак те, що чуттєво є одразу цілим в раціональному пізнанні пізнається як **розділене** на частини. Чому? А в силу розрізненості відчуттів як початку чуттєвої форми пізнання. Згодом ця ж розрізненість зберігається вже в раціональній формі пізнання. Адже, щоби мислити треба починати з порівняння чогось з чимось, тобто треба порівнювати поняття як першу форму мислення (шоста наша лекція). І тут – цікава особливість (і знову парадокс) пізнання. Єдність з'являється в образах і умовиводах, проте розрізненість залишається для нас на першому плані, випуклою, яскравою і, врешті-решт, метафізичною.

³³ Лосев А. Ф. Диалектика мифа / Из ранних произведений. – М.: Правда, 1990. – 656 с. – С. 527-528.

А піднятися від розділення до єдності, від частин до цілого не так уже й просто. Такий підйом можливий виключно при використанні діалектики.

І це друга сторона цілого.

Ціле – універсальна об'єктивна характеристика предметного світу. А в процесі пізнання воно виступає як сходинка осягнення об'єкта. Однак єдність онтологічного й гносеологічного в понятті "ціле" не означає їхнього збігу, тотожності. У своєму матеріальному, природному існуванні ціле є дійсним загальним множини й однини. А гносеологічно ціле є **відображенням** в свідомості, є **духовно-цілим**.

А це вже третя сторона цілого.

Ціле на рівні науково-теоретичного пізнання (і при цьому в межах раціонального – див. шосту лекцію), осмислюється за допомогою парних понять "конкретне й абстрактне". А точніше *на емпіричному етапі* цього ж рівня ціле **розглядається** як конкретне, оскільки тут наявна *чуттєвість* (хоча й особлива чуттєвість). І вже після цього відбувається перехід до теоретичного етапу, де ціле **осмислюється** як абстрактне, оскільки тут діє власне *раціональне мислення*.

Тут знову нагадаємо, що поняттєві опозиції "чуттєве-раціональне" та "емпіричне-теоретичне" тісно пов'язані між собою.

Конкретне (лат. *concretus* – згущений, ущільнений, зрощений) – філософське поняття для позначення чуттєво сприйманої цілісності та чуттєво ж уявного цілого. Як безпосередньо дане в сприйнятті, але опосередковано наочне в уяві. Зазвичай конкретне тлумачиться як протилежне мислимому, тобто абстрактному. Відповідно, **абстрактне** – (лат. *abstractio* – відволікання, видалення) – філософська поняття для позначення розумових утворень, отриманих видаленням в мисленні несуттєвого задля знаходження істотного, головного.

Отже, при залученні цих понять **ціле пізнається в двох відношеннях**: і в його чуттєвому кількісно-якісному багатстві (конкретне), і його теоретичному узагальненні, сутності й закономірності (абстрактне).

Проте не все так просто. Ці ж категорії є сходинками пізнання реальності, що виражені в **гносеологічному методі**

сходження від абстрактного до конкретного. Як же так? Починали з чуттєвості, перейшли до чуттєвої цілісності, а згодом до цілого як поняття, як воно мислиться. Відповідно, сходження йде від конкретного до абстрактного. А тут обернули все з ніг на голову. Маячня?

Ні! Якщо людина шляхом справжнього (науково-теоретичного) пізнання прагне мати конкретне знання, тобто наукове знання, яке схоплює об'єкт, а ширше – весь світ в його багатстві, то більш повне, глибоке й цілісне пізнання дійсності відбувається лише на перший погляд несподіваним, парадоксальним чином, способом і т.д. Усю *глибину* дає абстрактне. *Повноту* – конкретне. А їхню *єдність*, тобто цілісне дає **сходження від абстрактного до конкретного.** Слава Гегелю!

Ми дійсно при абстрагуванні знаходимо сутнісне, але абстракції бідні й однобічні в порівнянні з багатограним чуттєво-конкретним досвідом. Цю бідність ми знімаємо поверненням до конкретного як воно існує в пізнанні.

І знову але! Абстракція протилежність лише в пізнанні, а не в природному, матеріальному світі. Відповідно, К. Маркс, відкидаючи гегелівську ідеалістичну інтерпретацію абстрактного і конкретного (де конкретне породжується думкою), вказує, що: "Конкретне тому конкретно, що воно є синтез багатьох визначень, отже єдність різноманітного. У мисленні воно із-за цього виступає як процес синтезу, як результат, а не як вихідний пункт ... між тим як метод сходження від абстрактного до конкретного є лише той спосіб, завдяки якому мислення засвоює собі конкретне, відтворює його як духовно-конкретне. Однак це в жодному разі не є процесом виникнення самого конкретного"³⁴. Тут принциповим є, по-перше, матеріалістичне розуміння відтворення конкретного в мисленні, а ширше – відображення в свідомості. А по-друге, що природне конкретне в свідомості існує як **духовно-конкретне**, а не речовинно-чуттєве.

Отже, в цілому процес пізнання відбувається **від конкретного до абстрактного і знову до конкретного.** І жодним чином не навпаки. Однак і вказаний метод вірний,

³⁴ Цит. за: Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – 840 с. – С. 93.

оскільки дозволяє збагачувати (конкретизувати) зміст абстрактно-теоретичної думки. Слава діалектиці!

Очевидно, що будь-яке ціле не тільки конкретне, але й одиничне, як це впливає з опозиції "множина – одиничне". Однак, яким чином одиничне залишаючись собою, будучи самототожним, пов'язується одночасно з множиною іншого цілого? І тут залучають поняття одиничного, особливого, загального.

Одиничне – це певні, обмежені як матеріальні тіла, якості і т.д., так і ідеальні утворення, що розглядаються і в якісній визначеності, і кількісному поділі. При цьому конкретне й одиничне ціле чимось і **відрізняється** від другого конкретного й одиничного цілого, і має щось **спільне** з ним. Так от воно відрізняється не тільки кількісною одиничністю, але і якісною особливістю. А спільне має в тому випадку, коли одна якісна особливість тотожна іншій особливості другого, третього і т.д. одиничного. Таке спільне отримало назву – загальне.

Отже, одиничне є діалектичною протилежністю загального, а суперечність між ними знімається через особливе. Відповідно, онтологічно одиничне є способом існування загального, а особливе – це перехід загального в одиничне. При цьому через одиничні й випадкові зміни проходить загальна необхідність і або підтримується закономірність, або з'являється нова. Гносеологічно пізнання рухається від одиничного через виявлення особливого до загального, закономірного.

І тут увага! "Загальне ... існує не тільки в свідомості, але й в об'єктивному світі, проте тільки інакше, ніж існує окреме. І ця іншість буття загального складається зовсім не з того, що воно утворює особливий світ, який протистоїть світу окремого"³⁵. **Загальне (всезагальне) як категорія** – це відображення об'єктивного цілого, об'єктивної єдності різноманітних явищ природи і суспільства, у свідомості людини.

Таке **ціле як загальне** існує поза свідомістю не як абстрактна тотожність, а як конкретний зв'язок різного і протилежного. Воно існує в дійсності через одиничне, особливе, загальне, а також різне і протилежне, через взаємне перетворення

³⁵ Семёнов Ю. И. Марксова теория общественно-экономических формаций и современность // Семёнов Ю. И., Гобозов И. А., Гринин Л. Е. Философия истории: проблемы и перспективы. – М.: КомКнига, 2007. – С. 68-105. – С. 68.

протилежностей, тобто як конкретна тотожність, єдність протилежностей і відмінностей.

Отже, ми почали з об'єктивно цілого (онтологія), перейшли до цілого як поняття (гносеологія), а прийшли до цілого як загального і категорії всезагального в їхній єдності. І ти самим довели, що гносеологія невіддільна від онтології.

Лекція 8. Гносеологічна категорія "істина"

Прийнято вважати, що мета пізнання – досягнення істини. А от що таке істина? Питання просте, а відповідь не така вже й проста. Істина – це "гносеологічна характеристика мислення в його відношенні до свого предмета. Думка називається істинною (або просто істиною), якщо вона відповідає своєму предмету, тобто представляє його таким, який він є насправді. Відповідно, помилковою називають ту думку, яка не відповідає своєму предмету, тобто представляє його не таким, яким він є насправді, спотворює його"³⁶.

Начебто все легко і просто. Є прямий зв'язок між буттям речей і думкою про нього (слава Парменіду), оскільки гносеологія неможлива без онтології. Тут об'єкт відтворюється, відображається таким, яким він існує сам по собі, поза і незалежно від людини та її свідомості – і з цим погодяться марксистки. Просто необхідно (і це головне) дотримуватися певних позицій: **зв'язок онтології і гносеології, за яким приховане відношення духа до матерії, незалежність існування об'єкта, відображення об'єкта в мисленні суб'єкта.** Тоді ми можемо говорити про **відповідність думки дійсності, або про істину.**

Таке тлумачення сходить, як тепер зрозуміло (адже згаданий був Парменід), до Античності, де Платон дав перше формулювання основи основ **класичної концепції істини:** "Той, хто говорить про речі у відповідності з тим, які вони є, каже істину, той же, хто говорить про них інакше, – бреше"³⁷. Цю концепцію також називають **концепцією відповідності** (рідше

³⁶ Философия: Энциклопедический словарь / Под ред. А. А. Ивина. – М.: Гардарики, 2004. – 1072 с. // http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/471/ИСТИНА

³⁷ Платон. Кратил. 385b

теорією кореспонденції), згідно з якою істина – це відповідність висловлювань і дійсного стану справ (речей і відносин між ними). Проте в якому сенсі висловлювання можуть відповідати або не відповідати незалежній реальності? Особливо з урахуванням того, що слова нематеріальні, але є частиною реальності. Як в принципі можлива відповідність слів і речей, якщо слова і речі настільки різні за своєю суттю? Наприклад, у "якому розумінні твердження "Трикутник має три кути" схожий на трикутник? Ясно, що ні про яку "схожість" тут говорити не можна"³⁸. Однак тоді що таке "відповідність" думки предмету?

На подібні питання задовільної відповіді й досі нема. Питання про істину як відповідність виявилось занадто складним. І це підтвердить більшість філософів-ідеалістів. Проте філософи-матеріалісти, особливо діалектики, підійшли до цього питання інакше.

Якщо для існування і постійного розвитку людини в її діяльності потрібне безпомилкове знання, то потрібно, насамперед, звернути увагу на те, що приховано за зв'язком онтології і гносеології, а саме – відношення духа до матерії. Відповідно, знову приходимо до основного питання філософії (о.п.ф.). Можна скільки завгодно відкидати це питання, мовляв, головним є в одну епоху одне, наприклад, оволодіння силами природи (Фр. Бекон), а в іншу епоху інше, наприклад, чи варто жити? (А. Камю). Однак як би не змінювалась конкретна філософська проблематика в певну епоху, ця проблематика, **по-перше**, все ж таки проблематика другого порядку, похідна, а **по-друге**, вона завжди зводиться так чи інакше до проблеми істини, тобто до основоположних передумов мислення, а отже, до відношення духа до матерії. **По-третє**, поняття "основне" й "головне", хоча і близькі, але позначають різні сторони дійсності.

Від певного вирішення цього питання прямо залежить і принципове рішення інших проблем, пов'язаних з істиною. Тоді розмірковують не над істинністю – неістинністю висловлювань, а щодо того, як у множині відносин "дух – матерія" можлива її одинина, тобто істина. Усе інше є підміною, або оманною.

³⁸ Философия: Энциклопедический словарь / Под ред. А. А. Ивина. – М.: Гардарики, 2004. – 1072 с. // http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/471/ИСТИНА

Складність у позиції "істина – основне питання філософії" знаходиться в площині бінарних опозицій "фізичне – психічне", "об'єктивне – суб'єктивне" і "матеріальне – ідеальне", тобто тут проявляється та сама третя сторона о.п.ф., про яку згадувалося в першій лекції. При такому підході, в межах саме діалектичного поняттєвого поля, хоча й важко-складно, але відбувається просування до змісту істини як категорії, а не лише її окремих проявів. Тоді інакше вирішується питання: "Що таке відповідність?"

Отже, завдяки діалектиці, а не метафізиці класична концепція істини, навіть при її ідеалістичному розумінні, виявилася тривалою і стійкою в часі.

Що відносити до ідеального, а що до матеріального? Якщо слідом за Г. Гегелем первинним приймати Абсолютну ідею, що існує поза людиною, то істиною буде одне. А якщо, як А. Шопенгауер вважати первинним космічну волю чи як і Е. Мах – відчуття, то істиною буде і друге, і третє і т.д. Зміст категорії "істина" буде різним, а отже і діяльність людини буде спиратися на різні підстави. Однак, якщо говоримо про істину в цілому, то питання про відповідність висловлювань дійсному стану справ – це лише окремий прояв класичної концепції істини. Тут на перший план виходить послідовність, несуперечність внутрішніх суджень у межах певної теоретичної системи, або когерентність висловлювань. Так, з одного боку, із-за неправомірної абсолютизації однієї із сторін змісту істини як категорії виникла логіко-математична **концепція когерентності**, де істина – це самоузгодженість висловлювань. А з другого боку, вона не заперечує, а лише збагачує класичну концепцію. Хто ж буде сперечатися, що істинне знання про що-небудь завжди самоузгоджене?

Правда, треба пам'ятати про небезпеку абсолютизації (гіпостазис) якоїсь із сторін істини в цілому. А по-друге, і якась маячня може бути внутрішньо несуперечливою, як бути тоді? По-третє, в релігійному розумінні істина є не тільки "що", але й "Хто".

Отже, *щодо змісту істини як категорії* наявні дві **концепції** істини в їх історико-філософських варіаціях.

Щоби вирішити ці й інші похідні складнощі у філософії щодо істини говорять про **критерій істини як необхідну і достатню**

умову (в логіці), а також спосіб її перевірки, підтвердження або заперечення (в широкому розумінні). Відповідно, існують й інші концепції істини. Перед цим ми згадували про потребу людини в правильному знанні для її дійсного розвитку. Тут знання пов'язано з користю. А якщо користь узяти як критерій, то отримуємо **прагматичну концепцію істини**. На перший погляд – і правильно – не треба обмежуватись лише теоретичними міркуваннями, треба перевіряти усе дією. Одне співвідносити з іншим. Утім, а що таке користь? Якщо тільки те, що приносить успіх (Ч. Пірс, У. Джеймс і Дж. Дьюї), то і злочин приносить успіх. А тоді злочинні міркування істинні. І водночас опиняємося в зв'язці понять "оцінка – цінність – мораль – юридичне право – світогляд". Крім того, тут або просто відкидається складне поняття відповідності й таким чином істина стає порожнім і зайвим поняттям, або відбувається підміна істини користю. Істина може володіти ознакою корисності, але користь не є істиною.

Оскільки беззаперечним є суперечливий, але акумулюючий характер розвитку пізнання, то на підставі як уточнення в нових теоріях окремих положень в попередніх, так і відкидання старого як хибного в межах неопозитивізму виникла **фаллібілістична** (від лат. fallibilis – схильний до помилок, погрішності) **концепція істини**. Тут будь-яке наукове знання принципово не є остаточним, а лише проміжна інтерпретація істини. А тоді істина має частковий і гаданий характер, є точкою в просторі недостовірності й невизначеності. Вона є, врешті-решт, сукупністю тлумачень, інтерпретацій. Відповідно, "має право" на існування принцип толерантності К. Поппера (як, до речі, й інші його псевдофілософські принципи). Однак в соціальному вимірі така концепція істини лише заплутує дійсний стан справ. Наприклад, як пояснити, що одні багаті, а інші бідні? До того ж, тоді відкидається опозиція "об'єктивне – суб'єктивне" з проблемою – істина одна, оскільки об'єктивна й незалежна чи істин багато, оскільки вони суб'єктивні? Відкидається і опозиція абсолютної і відносної істини. Тут, по суті, наявна лише мовна гра, а не дійсне наближення до відповіді про істину.

Існують також конвенціоналізм, який вважає, що істина зумовлена угодою; емотивістська концепція, яка ототожнює її з емоційною привабливістю і т.п. Діалектичний матеріалізм

запропонував як критерій практику, або чуттєво-предметну діяльність людини. Чому саме практику?

З одного боку, практика протиставляється теорії, а з іншого, теорія, як це було доведено в шостій лекції, з необхідністю пов'язана з чуттєвою предметністю, яка є також і достатньою умовою, щоби практика була мірилом істини. До того ж в практиці поєднується чуттєве і раціональне, матеріальне й ідеальне, об'єктивне і суб'єктивне, знімається дихотомія абсолютного й відносного, вирішується проблема відповідності думки дійсності тощо. Разом з тим, духовна діяльність не дорівнює практиці. Перша здійснюється завдяки образам, поняттям, ідеям і т.п. А друга матеріальними засобами і веде до створення матеріальних продуктів.

Звідси випливає, що кінцевою метою пізнання є не істина сама по собі, а перетворення дійсності для задоволення матеріальних і духовних потреб суспільства і людини. Практичне втілення ідей, перетворення їх у предметний світ являє собою опредмечення. Істина опредмечується не тільки в мовній формі, а й у предметах культури. "Процес ... пізнання і дії перетворює абстрактні поняття в закінчену об'єктивність"³⁹. І плюс за допомогою поняття **опредмечення** й **розпредмечення** стає можливим вирішення проблеми, яким чином матеріальне переходить в ідеальне й навпаки.

Отже, діалектико-матеріалістична концепція істини **за критерієм** є продовженням і поглибленням класичної концепції **за змістом**.

Істина існує в абсолютній бінарній опозиції до брехні та відносній до омани. Тому до поняттєвого поля істини залучаються поняття хиби, помилки, погрішності.

По-перше, **брехню** необхідно відрізнити від омани. По-друге, у філософії гносеологічний "аспект брехні ґрунтується на умовах пізнання, при яких відбувається спотворення інформації. Останнє може відбуватися з об'єктивних причин – в силу природи фізичних об'єктів і з суб'єктивних причин – в силу природи людської свідомості і мислення ... У класичній логіці ... поняття "брехня" і

³⁹ Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – 840 с. – С. 523.

"істина" рівноправні (дуальні), оскільки заперечення істини є брехня і, навпаки, заперечення брехні є істина"⁴⁰. По-третє, в побуті брехня – це навмисне спотворення істини. І тут необхідно розрізнявати об'єктивні причини і навмисність спотворення.

Омана – це невідповідність знання об'єктові або несумісність з прийнятим знанням. **Джерелами омани є:**

1) історична зумовленість і обмеженість пізнання (Земля пласка і покоїться на трьох китах);

2) ущербність чуттєвого сприйняття (Сонце обертається навколо Землі, електрика – це рідина);

3) абсолютизація, або перебільшення значущості наукових відкриттів (пояснення психіки й свідомості магнетизмом, електрикою, молекулярними процесами, біохімічними реакціями, квантовими станами нейронів і т.д.);

4) догматизм пізнавальної позиції (атом неподільний і атом подільний до нескінченності);

5) упередженість, поспішність суджень, непродуманість концепцій, необґрунтованість висновків, порушення правил логіки, суб'єктивність сприйняття, поверховість аналізу, зайва самовпевненість, недостатня компетентність і т.д.

Найбільше поширеними **ознаками правильності відображення** в знанні дійсного стану справ є:

1. Внутрішня несуперечливість, або формально-логічна несуперечливість знання. Ніщо в змісті твердження не повинно відміняти одне одного.

Наприклад, істина $2 + 2 = 4$ не містить в собі жодного елемента, який логічно суперечив би іншому елементу, або кінцевому результату. Але твердження $2 - 2 = 4$ не є істиною вже через те, що результат тут висловлює ідею суми, а процес його отримання висловлює ідею віднімання, що й утворює внутрішню суперечливість твердження.

2. Критична перевірка. Зміст повинен перевірятися способом, що об'єктивно підтверджує достовірність. Наприклад, спосіб перевірки $4 - 2 = 2$ є об'єктивною перевіркою істинності вираження $2 + 2 = 4$.

⁴⁰ Новая философская энциклопедия: В 4 тт. – М.: Ин-т философии РАН, 2010. – Т. 2. – 634 с. – С. 447.

3. **Узгодженість з чуттєвим досвідом.** Твердження може вважатися істинним, якщо не суперечить чуттєвого досвіду. Наприклад, твердження, що через дві точки на одній площині завжди можна провести пряму обґрунтовується наочною.

4. **Теоретична узгодженість.** Твердження вважається істинним в межах однієї теорії, але в межах іншої воно ж суперечить очевидному. Наприклад, твердження, що паралельні прямі перетинаються можна вважати істинним тільки в геометрії Лобачевського, але не Евкліда.

5. **Ясність, виразність, розумна простота.** Якщо зміст твердження неможливо зуманити, висловити розпливчато, подати в заплутаних поясненнях.

6. **Історизм, або логічна реконструкція.** Твердження може вважатися істинним, якщо можливо простежити весь процес його виникнення й розвитку та на всіх етапах реконструкції відсутній сумнів.

7. **Очевидність, або аксіоматичність.** Щось може вважатися істиною, якщо його достовірність не вимагає доказу в силу очевидності.

8. **Однозначність логічного висновку.** Щось може вважатися істинним, якщо виникає закономірна необхідність його однозначного, без варіантного прийняття, сувора примусовість, логічна демонстративність.

9. **Об'єктивність.** Щось є істиною, якщо має загальну обов'язковість, універсальне, безособове і належать до форм знання, що базуються на визнанні істини по об'єктивно достатнім підставам та системно організовані.

І, врешті-решт, варто запам'ятати, що також необхідно розрізняти істину і правду. Останнє, хоча й пов'язана з істиною, проте має яскраве соціальне забарвлення. А ми в цій лекції розглядали істину виключно як гносеологічну категорію.

Лекція 9. Проблема свідомості в філософії

На багато питань сучасна філософія дає достовірну відповідь (наприклад, питання буття, природи, історії чи пізнання), але **проблема свідомості** (механізму виникнення, внутрішньої

сутності та ін.) досі залишається надзвичайно складною. Йдуть дискусії, висувуються гіпотези, розробляються концепції, але остаточна відповідь на питання, що таке свідомість ще попереду.

У даний час філософія з фактичної достовірністю може стверджувати лише те, що свідомість існує і має особливу, тобто ідеальну природу. Це визнають усі філософи, крім вульгарних матеріалістів.

Щодо цієї проблеми існує декілька **підходів**:

- псевдоматеріалістичний;
- соліпсичний;
- об'єктивно-ідеалістичний;
- діалектико-матеріалістичний (теорія відображення).

Розглянемо ці підходи не в порядку їхнього виникнення, а спираючись на вимогу Р. Декарта – починати з простого (і зауважимо – часто хибного) і переходити до складного, щоби досягнути істини.

Псевдоматеріалізм – вкрай примітивний матеріалістичний підхід, згідно з яким свідомості як самостійної субстанції не існує, вона є породженням матерії і пояснюється з точки зору фізики та інших природничих наук. Причому вона є не просто породженням матерії як щось інше, протилежне матерії як ідеальне, а лише одним з матеріальних явищ. Поняття псевдоматеріалізму об'єднує в собі і вульгарний матеріалізм (Л. Бюхнер, Я. Молешотт, К. Фохт), і фізикалізм (У. Куайн), який в межах неопозитивізму складається з наукового матеріалізму, біхевіоризму, неодуалізму, функціоналізму, аномального монізму і тому подібне⁴¹.

Псевдоматеріалізм пов'язаний, **на перший погляд**, з багатьма природничих досягнень і спирається на наступні факти:

- головний мозок людини дійсно є складним "механізмом" природи, вищим рівнем організації матерії;
- свідомість конкретної людини не може існувати без мозку, а мозок – матеріальний орган;
- людина створює штучний інтелект, носієм якого є машина (комп'ютер), який у свою чергу – матеріальний об'єкт;

⁴¹ Энциклопедия эпистемологии и философии науки / Под ред. И. Т. Касавина. – М.: "Канон+", РООИ "Реабилитация", 2009. – 1248 с. // http://epistemology_of_science.academic.ru/861/физикализм

- деякі речовини впливають на роботу свідомості. Єдина проблема, на яку наштовхуються логічні доводи псевдоматеріалістів – ідеальність свідомості. А саме:
- образи, поняття, умовиводи, ідеї і т.д., що існують у свідомості, не мають матеріальних характеристик: маси, запаху, розмірів тощо;
- свідомість оперує образами, поняттями, ідеями і т.п.;
- нікому не вдавалося "побачити" свідомість іншої людини (хірург, який оперує мозок, бачить речовину, а під мікроскопом – нейрони, але він не бачить ні образів, ні думок оперованої людини).

У підсумку псевдоматеріалісти або заперечують ідеальність свідомості, або підміняють загальну проблему свідомості дослідженням окремих фактів, схильні до некритичних глобальних і екстравагантних спекуляцій, примножують альтернативні філософські концепції свідомості без виявлення її сутності.

Наприклад:

- **вульгарні матеріалісти** повністю заперечували реальність духу, вважали її фізіологічно-хімічним процесом. Так, К. Фохт стверджував, що "мозок виділяє думку, як печінка жовч";
- **теорія тотожності** (Д. Амстронг, Дж. Смарт) по суті зводить (редукує) духовні процеси до фізіологічних процесів: кровообігу, дихання, нейрофізіологічної діяльності. Стверджує, що всяка матеріалістична теорія повинна відкидати факт існування свідомості, інакше вона – не матеріалістична;
- **теорія елімінації** (П. Фейєрабенд, Р. Рорті) твердить, що свідомість – це удаваність, що приховує зовсім інші процеси та намагається довести те, що поняття "дух" – застаріле і ненаукове, забобон (схоже на те, що хвороби викликаються відьмами).

Тим не менш псевдоматеріалізм і сьогодні доволі поширений.

Соліпсизм – інший крайній погляд на природу свідомості, згідно з яким свідомість індивіда – єдино достовірна реальність, а матеріальний світ – його породження, або всі індивіди і предмети існують лише в свідомості мислячого суб'єкта. Соліпсизм виник і існує в межах суб'єктивного ідеалізму – Дж. Берклі, Д. Юм,

Й. Фіхте та ін. Правда, А. Шопенгауер слушно зауважив, що крайнім соліпсистом, що визнає реальність тільки свого Я, може бути лише божевільний.

Об'єктивний ідеалізм – визнає наявність як матерії, так і свідомості та її ідеальність, однак свідомості відводить первинну (творчу) роль і розглядає як частину "світової свідомості" як субстанції. Однак більш детально про це будемо дізнаватися з історії філософської думки.

З четвертим підходом розберемося дещо пізніше.

Крім основних підходів до самої проблеми свідомості у філософії існують різні точки зору на **питання про походження свідомості**. Можна виділити **три** основоположні:

- свідомість має космічне (або божественне) походження;
- свідомість властива всім живим організмам;
- свідомість – атрибут людини.

Згідно з **космічною (божественною)** точкою зору свідомість існує сама по собі, незалежно від його матеріальних носіїв. Свідомість "виходить" безпосередньо з космосу (інший варіант – з розуму Бога). Частинки "світової свідомості" розсіяні в природі у вигляді свідомості живих організмів і людини. У філософії існують теорії походження свідомості, що близькі до космічної (божественної) точки зору:

- концепція гілозоїзму, відповідно до якої вся матерія має душу, дух – властивість матерії;
- концепція монад (монадологія) – спочатку висунута Г. Лейбніцем, розвинена Д. Андрєєвим, згідно з якою в світі існує величезна кількість неподільних і безсмертних монад – первинних духовних одиниць, в яких міститься енергія Всесвіту і які є основою свідомості і породжуваної нею матерії;
- концепція П. де Шардена, згідно з якою свідомість – це надлюдська сутність, "внутрішня сторона", "потаємність" матерії.

Близькі до них **парафілософські точки зору**, які знаходяться в тому ж колі омани, що і псевдоматеріалізм:

- концепція М. Толбета, відповідно до якої Всесвіт – гігантський розум, а свідомість – результат взаємодії полів, які утворюють матерію. Оточуючий світ – голограма, яка може змінюватися під впливом свідомості;

– концепція психосфери О. Рейзера, відповідно до якої Галактика – галактичний розум подібний розуму людини. Галактика, перебуваючи в резонансі з мозком, породжує психосферу, яка через магнітогідродинамічні хвилі будує структуру людського мислення.

Основна ідея другої, "**біологічної**" точки зору (представлена здебільш в соціобіології): свідомість – породження живої природи і властива всім живим організмам.

А з **третьою позицією** і так усе зрозуміло. Головне тут – не плутати психічне і свідомість. Перше в різній мірі притаманне живій природі в цілому (зокрема, вищим тваринам), а от свідомість – людині.

У діалектичному матеріалізмі дано матеріалістичне пояснення природи свідомості (а також її походження), відоме як **теорія відображення**. Її суть у тому, що **онтологічно** свідомість являє собою властивість високоорганізованої матерії – мозку й "виступає як усвідомлене буття, суб'єктивний образ об'єктивного світу, суб'єктивна реальність, а в **гносеологічному плані** – як ідеальне в протилежність матеріальному і в єдності з ним"⁴². Ця теорія має усі необхідні й достатні ознаки істинності теоретичного знання, перевіряється практикою, хоча, звісно, має і низку ще не вирішених питань.

Відображення тут – *категорія*, а першорядними *поняттями* теорії відображення є:

- відображення;
- подразливість;
- чутливість;
- психіка;
- свідомість.

При цьому означені поняття в окремих випадках можуть бути категоріями зі своїми поняттєвими полями.

Міркування тут прості. Якщо всі об'єкти взаємодіють, то взаємодія є загальною властивістю матерії. А якщо при взаємодії різних матеріальних систем результатом виступає взаємне відображення, то воно також є загальною, універсальною

⁴² Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – 840 с. – С. 622.

властивістю матерії. Відповідно, **відображення** за своєю **сутністю** – це "загальна властивість матерії, що полягає у відтворенні ознак, властивостей і відносин відображуваного об'єкта ... Здатність до відображення, а також характер його прояву залежать від рівня організації матерії. У якісно різних формах відображення виступає в неживій природі, у світі рослин, тварин і, нарешті, у людини"⁴³.

На рівні неживої природи відображення проявляється у вигляді слідів, відбитків, віддзеркалень і т.п. одних матеріальних об'єктів в інших. У цілому – всього того, що вивчалось в шкільній фізиці та хімії. Отже, початковими **рівнями** відображення тут є:

- механічне;
- фізичне;
- хімічне.

А от на рівні живого більш високим рівнем відображення є **біологічне відображення**.

Видами біологічного відображення є:

- подразливість;
- чутливість;
- психіка.

Подразливість – найпростіший вид біологічного відображення – здатність живих організмів відображати навколишній світ у вигляді реакцій. **Чутливість** – наступний, більш складний вид біологічного відображення – здатність живих організмів відображати навколишній світ у вигляді відчуттів. **Психіка** – здатність живих організмів (тварини, особливо вищі) моделювати поведінку, багатоваріантно реагувати на виникаючі різні ситуації, знаходити з них правильний вихід.

А тепер – увага! У третій лекції говорилося, що "згідно з **матеріалізмом** рух здійснюється в різних **формах**" і, відповідно, найскладнішою з них є суспільна форма руху. Так от саме на основі та в межах цього руху з'являється вищий рівень відображення – соціальний, або **суспільне відображення**. **Єдиним видом** цього відображення є свідомість, із-за чого відображення стає, крім матеріального, ще й ідеальним.

⁴³ Философский энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – 840 с. – С. 470.

Отже, **свідомість – найвищий вид відображення в цілому.**

Свідомість притаманна лише людині як соціальній істоті. Це найбільш повне відображення світу і його осмислення, здатність до абстрагування, рефлексії, самоусвідомлення, предметно-практичної діяльності. А якщо вона притаманна людині як виключно соціальній істоті, то неможливо аналізувати свідомість ізольовано від інших явищ суспільств. життя. "Свідомість ... з самого початку є суспільний продукт і залишається нею, поки взагалі існують люди"⁴⁴.

Таким чином, **відображення** за своєю **природою** починається як матеріальне явище, але на рівні свідомості *остаточно переходить в ідеальне* як особливу форму буття матерії (із-за цього, до речі, постійно плутають ідеальне зі свідомістю). Також завдяки не просто свідомості, а принциповій єдності свідомості й діяльності (особливо розумовій) відображення, в свою чергу, стає **активно випереджальним відображенням**. А із цього випливає, що "сама єдність свідомості і буття має діяльнісний, а не чисто теоретичний характер"⁴⁵.

На рівні живої матерії онтологічне відображення піднімається до порівняння сьогодення з минулим, із-за чого і з'являється первинний ідеальний прорив у майбутнє. Так, відомі павлівські досліди над собаками показали, що в нервових структурах ссавців не просто закріплюється зв'язок між слиновиділенням і певним сигналом, але й можливість майбутнього використання цього зв'язку. Жива система "випереджає, – як показує Р. І. Кругліков, – мінливий, сьогоdnішній стан постійних факторів свого середовища та у своїх реакціях прогнозує майбутній стан цих факторів – їхню постійність – і своє відношення до цих факторів"⁴⁶.

Організм, хоча і відносно, але автономний у власному існуванні. Його автономність тим вище, чим вище він за рівнем

⁴⁴ Маркс К., Энгельс Ф. Фейербах. Противоположность материалистического и идеалистического воззрений // Избранные произведения: В 3-х т. – М.: Политиздат, 1983. – Т. 1. – С. 4-76. – С. 22.

⁴⁵ Столович Л. Н. Красота. Добро. Истина: Очерк истории эстетической аксиологии. – М.: Республика, 1994. – 464 с. – С. 435.

⁴⁶ Кругликов Р. И. Отражение и время // Вопросы философии. – 1983. – № 9. – С. 20-28. – С. 22.

організації нервової структури. "Відображаючи протягом свого "зараз" зовнішній світ і відображаючи його крізь призму свого "зараз" ... жива система нав'язує своє "зараз" зовнішньому світу ... "приписує" ... те, що ще не відбулося, що ще тільки відбудеться"⁴⁷.

На основі ідеалізованого часу і порівняння з'являється ідеальна мета. Ідеальний (внутрішній) час-порівняння виступає вже як певний стан нервових клітин (матеріальне) і детермінація із майбутнього⁴⁸ (ідеальне), або як *вплив ідеально можливих наслідків* на матеріальну причину *заради бажаних наслідків*. А звідси випливає цілеспрямованість і планування дій. Як і відмітив К. Маркс – архітектор відрізняється від павука тим, що спочатку виробляє ідеальний проект в людській голові.

⁴⁷ Кругликов Р. И. Отражение и время // Вопросы философии. – 1983. – № 9. – С. 20-28. – С. 23.

⁴⁸ Там само, С. 23-27.

6. ГЛОСАРІЙ

Атрибут (від лат. attribuo – придаю, наділяю) – невід’ємна, необхідна, істотна властивість об’єкта.

Буття – онтологічна категорія, що виражає собою все, що об’єктивно існує в світі поза свідомістю людини і взагалі ніяк не залежить ні від свідомості, ні взагалі від людини. Проте оскільки філософське розуміння буття прямо співвідноситься зі свідомістю, постільки те чи інше розуміння цього відношення визначає і відповідне рішення основного питання філософії.

Відношення – філософське поняття, що розкриває взаємозалежність частин і елементів певної системи. Має об’єктивну й універсальну природу, оскільки в світі "існують тільки речі, їх властивості і відносини, які знаходяться в нескінченних зв’язках з іншими речами й властивостями ... що усяка конкретна річ перебуває в різних відносинах до всього іншого ... Річ, узята в різних відносинах, виявляє різні властивості. Таким чином, властивості визначаються відношенням, останнє містить в собі прояв властивостей".

Відчуття – чуттєве відображення *окремих* властивостей об’єкта, що безпосередньо впливають на органи чуття (наприклад, відчуття гіркового, солоного, теплого, червоного і т.д.). На їх основі в головному мозку виникає первинний зв’язок із зовнішнім світом.

Всезагальне – філософська категорія для позначення законів існування, зміни й розвитку особливих й одиничних явищ, об’єктів, процесів і т.д. в їх зв’язку, взаємодії і єдності, а також граничності існування єдності в різноманітті, наприклад, Всесвіт.

Гіпотеза (від грецьк. – hypothesis підстава, припущення), положення, висунуте в як попереднє, умовне пояснення чого-небудь, засноване на ймовірності; припущення про існування деякого явища; догадка.

Головне світоглядне питання – питання "взаємовідносин таких основних частин світобудови, як природа і люди".

Дихотомія (від грецьк. *dichotomia* – поділ на дві частини), розподіл на дві непересічні частини. Наприклад, у філософії І. Канта такими були царство необхідності й царство свободи.

Діалектика (від грецьк. *dialektike* – мистецтво вести бесіду), 1) філософський підхід, у межах якого стверджується, що все суще і мислиме має внутрішню суперечливість та вважається, що вона є основним, або єдиним джерелом усякого руху й розвитку; 2) філософське вчення про становлення й розвиток буття й пізнання та заснований на цьому вченні метод мислення; 3) вчення про єдність і боротьбу протилежностей; 4) процес такого руху й розвитку (діалектика подій, діалектика історії, діалектика суспільства, діалектика розвитку); 5) в марксизмі – теорія пізнання й логіки.

Загальне – філософське поняття для позначення того, що в силу необхідності або закономірності є спільним для множини; форма існування всіх особливих та одиничних явищ, закономірна форма їхнього взаємозв'язку в складі деякого цілого. А також тотожність всіх речей і явищ одне одному в тому чи іншому відношенні, властива всім їм ознака, на підставі якої вони об'єднуються в певний клас, вид, рід або множину.

Зміна – перетворення одного в інше, перехід з одного стану в інший. Зміна визначається обсягом і напрямом, тривалістю і швидкістю.

Кількість – категорія, яка виражає число, величину, ступінь прояву певної властивості.

Конкретне (від лат. *concretus* – згущений, ущільнений, зрослий) – філософське поняття для позначення безпосередньо даного, чуттєво сприйманого цілого. В діалектиці конкретне протилежно абстрактному або пов'язане з загальним і особливим.

Концепція (лат. conceptio, від concipere – схоплювати, думати, замишляти), спосіб розуміння, трактування предмета, явища, процесу, керівна ідея для їхнього систематичного висвітлення, а також магістральний задум, конструктивний принцип в різних видах діяльності.

Кореляція (від пізнолат. correlatio – співвідношення), співвіднесення, взаємозв'язок, взаємозалежність, взаємозумовленість чого-небудь.

Матерія (лат. materia – речовина) – онтологічна категорія "для позначення об'єктивної реальності, яка дана людині у відчуттях її, яка копіюється, фотографується, відображається нашими відчуттями, існуючи незалежно від них".

Метод – сукупність прийомів і операцій пізнання й практики; алгоритм досягнення результатів у пізнанні. Вибір і застосування певного методу обумовлюється **метою, предметом і умовами** пізнавальної чи практичної діяльності. При цьому метод, формуючись як теоретичний результат минулого дослідження, виступає як **вихідний пункт і умова** подальших досліджень.

Модус (від лат. modus – міра, спосіб, образ, вигляд) – філософське поняття, що позначає властивість предмета, притаманну йому лише в деяких станах на відміну від атрибута як невід'ємної властивості предмета.

Об'єкт філософії – світ в цілому, граничні основи буття й мислення, всезагальне.

Основне питання філософії – питання про відношення матерії і духа, а в гносеологічному плані матеріального та ідеального. Це питання має три сторони:

1. Що є первинним: перше чи друге?
2. Питання про пізнаванність/непізнаванність світу.
3. Що саме вважати матеріальним, а що ідеальним?

Особливе – філософське поняття, що виражає предмет як ціле в єдності й співвіднесенні його протилежних моментів (одиночного й загального). Особливе розуміється як щось, що опосередковує відношення між одним і загальним.

Поняттєве поле – система взаємопов'язаних понять. Воно існує або в межах конкретної науки (в широкому сенсі), або організовано для прояснення певної категорії чи вирішення певної проблеми (у вузькому сенсі).

Принцип (від лат. *principium* – начало, основа), 1) основне вихідне положення якої-небудь теорії, вчення, науки, світогляду, організації; 2) передумова (принцип мислення, принцип дії); 3) в онтологічному сенсі вихідний пункт, першооснова, саме перше (реальний принцип, принцип буття).

Простір – форма буття матерії, яка характеризує її *протяжність, будову (структуру), взаємодію елементів* усередині матеріальних об'єктів і взаємодію матеріальних об'єктів між собою.

Процес (лат. *processus*) – хід, розвиток якого-небудь явища; послідовна закономірна зміна станів в розвитку.

Розвиток – це "необоротна, спрямована, закономірна зміна матеріальних та ідеальних об'єктів. Тільки одночасна наявність усіх трьох вказаних властивостей виокремлює процеси розвитку серед інших змін ... В результаті розвитку виникає новий якісний стан ... який виступає як зміна ... складу або структури".

Рух – онтологічна категорія для позначення всякої зміни взагалі.

Свідомість – найвищий вид відображення в цілому.

Спосіб – необхідна умова існування чого-небудь. Разом з тим, оскільки слово "спосіб" похідне від слова "допомога", постільки філософське поняття способу доповнюється значеннями: те, завдяки чому існує щось; шлях, дорога існування чого-небудь; система певних дій.

Сприйняття – цілісне відображення, або образ об'єкта. При цьому сприйняття складаються з відчуттів, але на більш високому рівні. Так, сприйняття апельсина складається з відчуттів: кулястий, помаранчевий, солодкий, ароматний та ін.

Становлення – "процес формування будь-якого матеріального чи ідеального об'єкта. Усяке становлення припускає перехід можливості в дійсність в процесі розвитку". Це поняття виявляє таку сторону руху, як *невпинність, динамічність, процесуальність* змін, що охоплюють увесь світ. У становленні світ постійно є чимось, чим він не є зараз, але при цьому залишається тим же самим, що був завжди.

Субстанція – онтологічна категорія для позначення того, що у власному існуванні не потребує нічого, крім самого себе.

Теорія – форма й етап наукового дослідження, спрямований на виявлення в об'єкті стійких і повторюваних зв'язків, відкриття законів і закономірностей його функціонування та розвитку.

Уявлення – чуттєвий образ предмета, в даний момент не сприйманого, але який раніше сприймався.

Філософія – пізнання світу як цілого, а більш розширено – найбільш загального та сутнісного в природі, суспільстві, людині та самому пізнанні.

Форма – це, насамперед, зовнішній обрис, зовнішній вигляд чого-небудь, *зовнішнє вираження змісту*. Причому необхідно завжди переходити від зовнішнього до внутрішнього, до змісту. Відповідно, тут власне філософським розумінням поняття форми є останнє визначення.

Час – форма буття матерії, яка виражає *тривалість існування* матеріальних об'єктів і послідовність змін (зміни станів) даних об'єктів у процесі з розвитку.

Якість – категорія, яка виражає систему істотних властивостей, ознак, особливостей і надає визначеності. Вона визначає що-небудь саме так, а не інакше.

Навчальне видання

П'янзін Сергій Дмитрович

ФІЛОСОФСЬКА ПРОПЕДЕВТИКА

Навчально-методичний посібник

Комп'ютерне верстання
Л. Г. Любченко

Підписано до друку 26.04.2016. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 4,5. Тираж 50 пр. Зам. № 6076

Видавець і виготівник видавничий відділ
Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького
Адреса: бульвар Шевченка, 81, м. Черкаси, Україна, 18031
Тел. (0472) 37-13-16, факс (0472) 35-44-63,
e-mail: vydav@cdu.edu.ua, <http://www.cdu.edu.ua>
Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК №3427 від 17.03.2009 р.